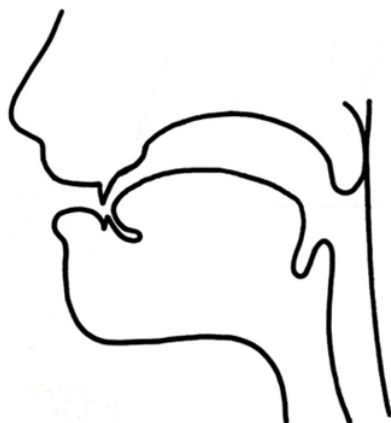

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕАТРУ, КІНО І ТЕЛЕБАЧЕННЯ ІМЕНІ І.К. КАРПЕНКА-КАРОГО

Тетяна Кобзар

ОРФОЕПІЯ. ДИКЦІЯ

Мовленнєвий тренінг

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ
Видавництво Ліра-К
2024

УДК 811.161.2'342'355(075.8)
К58

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Київського національного університету театру,
кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого
(протокол № 8 від 3 жовтня 2023 р.)*

Рецензенти:

Льченко П.І. – професор, заслужений діяч мистецтв України, заслужений працівник культури АР Крим, режисер-постановник Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка;

Нечепоренко В.М. – професор, народний артист України, актор Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка, кіно та дубляжу, радіоведучий.

Кобзар Т.В.

К58 Орфоепія. Дикція. Мовленнєвий тренінг : навч. посіб.
Київ : Видавництво Ліра-К, 2024. 176 с.
ISBN 978-617-520-767-3

У навчальному посібнику висвітлені методи роботи над технікою та культурою мовлення, подані вправи з дикції для індивідуальної та самостійної роботи, зазначені норми вимови певних граматичних форм, наголошуваності. Матеріал проілюстровано схематичними зображеннями будови артикуляційних органів мовного апарату під час творення звука.

Видання стане в пригоді вступникам до мистецьких вищих навчальних закладів, учням театральних шкіл, студій, педагогам зі сценічного слова, а також всім охочим покращити якісний бік своєї мови.

УДК 811.161.2'342'355(075.8)

ISBN 978-617-520-767-3

© Кобзар Т.В., 2024

© Видавництво Ліра-К, 2024

«Але закарбуйте собі на серці, що я вам скажу: мета ваша не вийти в уславлені актори чи режисери так названого ходового театру, не ставити вишукані й галасливі театральні п'єси. Вам треба вивчитись на театрального майстра, і в основу цього <...> треба покласти свої учнівські роки, – час, коли ви були справний, надійний актор. Якщо по п'яти роках акторської роботи ви переконаєтесь, що вам відкрилася велика будучність і ви дійсно матимете успіх, вважайте себе за пропащу людину. В тутешньому світі коротенькі шляхи не ведуть нікуди. Невже тоді, коли вас охопив бентежний неспокій і ви повідомили свою рідню про своє бажання піти на сцену, ви гадали, що таку велику спрагу можна так хутко вгамувати? Невже вам так мало треба, щоб вдовольнитися? Невже бажання ваше було таке манюне, що вистачило п'ятирічних пошуків, і ви одержали пародію його задоволення? Звісно, ні. Цілого життя вашого не стане, хіба що вже десь перед самим фіналом здобудете який атом жаданого. Тоді, навіть обтяжений роками, ви будете зовсім молодий»¹.

Е. Г. Крег

¹ Крег Е.Г. Про мистецтво театру. Пер. з англ. Н. М. Корнієнко і Л. С. Танюк. – Київ: Мистецтво, 1974. – С. 52.

ЗМІСТ

Передмова.....	7
Артикуляційні вправи.....	9
Вправи для губів.....	9
Вправи для язика.....	12
Вправи для зняття затиску нижньої щелепи.....	16
Початкові вправи з дихання.....	19
Голосні звуки.....	21
Вправа для набуття навички правильної вимови голосних.....	23
Звук У.....	24
Звук О.....	26
Звук А.....	28
Звук Е.....	30
Звук И.....	33
Звук І.....	35
Йотовані звуки.....	38
Звук Й.....	38
Звук Ю.....	41
Звук Я.....	43
Звук Є.....	45
Звук Ї.....	48
Особливості вимови й звучання українських приголосних звуків.....	52
Дзвінки приголосні.....	52
Звук Б.....	52
Звуки Г.....	56
Звуки Ґ.....	58

Звук Д.....	61
Сонорні приголосні.....	65
Звук В.....	65
Звук Л.....	70
Помилки вимови л, л' та прийоми щодо виправлення порушень.....	74
Звук М.....	76
Звук Н.....	79
Звук Р.....	82
Помилки вимови р, р' та прийоми щодо виправлення порушень.....	86
Глухі приголосні.....	91
Звук К.....	91
Звук П.....	95
Звук Т.....	99
Звук Х.....	102
Звук Ф.....	104
Африкати.....	107
Звук ДЖ.....	108
Звук ДЗ.....	110
Звук Ц.....	113
Свистячі звуки.....	116
Звук З.....	117
Звук С.....	121
Шиплячі звуки.....	127
Звук Ж.....	128
Звук Ч.....	131
Звук Ш.....	134
Звук Щ.....	138

Помилки вимови с, с', з, з', ц, ц', ж, ч, ш, щ та прийоми щодо виправлення порушень	142
Скоромовки-язиколоамки.....	149
Дещо з правил про вимову. Асиміляція приголосних на морфемних швах	154
Вимова звука з у прийменниках та префіксах.....	155
Дисиміляція і спрощення	156
Апостроф	158
Вживання деяких прийменників	159
Помилки творення дієприкметників активного стану	160
Клична форма у звертаннях	161
Невідмінювані іменники іншомовного походження.....	162
Особливості української наголошуваності в словах.....	164
Правильно.....	168
Використані джерела	170
Список скорочень.....	173

Передмова

У позитивному вирішенні проблеми не завжди органічного функціонування української мови в мовленнєвій сфері значною мірою допомагає якісна методична література, яка базується на досконалому вивченні азів рідної мови. І надважливо це мусить бути для сфери сценічного мистецтва, де «рідна мова – це найособистіша і найглибша сфера обстоювання свого «я», коли воно є, своєї особистої і національної гідності»¹. Дисципліна «Сценічна мова» є важливим освітнім компонентом у комплексі освітньо-професійної програми «Акторське мистецтво театру і кіно» та входить до циклу професійної підготовки. Її вивчення насамперед передбачає здобуття фахових умінь і навичок з мовлення на сценічному майданчику.

Основними метою і завданням навчального видання «Орфоепія. Дикція. Мовленнєвий тренінг» є допомогти студентам та вступникам до мистецьких навчальних закладів здобути знання з орфоепічно-дикційної вправності вимови звуків, покращити виразність слова з боку зовнішньої мовленнєвої техніки.

Посібник містить матеріал за розділами «Орфоепія» (грец. *орθος* – «правильний», грец. *επος* – «мова», «мовлення» – система норм літературної вимови й наголосу) і «Дикція» (з лат. *dictio* – вимова) профільної дисципліни «Сценічна мова», методи роботи та практичні завдання до яких для зручності викладено разом.

У книзі подано інформацію про акустично-артикуляційні властивості звучання українських голосних і приголосних звуків у мовленнєвому акті. Для тренування артикуляційної вправності вимови кожного з них запропоновано звукосполучення та орфоепічно-дикційний матеріал, який скомпоновано, підібрано авторкою посібника. Тексти є різні за обсягом, тематикою та складністю будови.

¹ І.М. Дзюба. «Вечірній Київ», 29 червня 1987 р.

Наявні скоромовки придумані, складені (скоромовки-язиколамки) авторкою, а деякі дикційні тексти – перекладені нею українською мовою. Деякий літературний матеріал взято з навчального посібника авторки (Кобзар Т.В. «Сценічна мова. Техніка мовлення. Навч. посібник. Черкаси: вид-во Чабаненко Ю.А., 2013) та зі збірника (Т.В. Кобзар Сценічна мова. Хрестоматійний збірник текстів для вправ з техніки мови на I-х акторських курсах театральних вузів. Київ, 1999), які уже широко використовуються для мовно-голозових тренінгів у різних мистецьких навчальних закладах, в українських театрах.

Також у праці подано початкові дихальні вправи, які сприятимуть опануванню навичок організації процесу дихання (комбінованого типу) під час фонації (звучання, утворення звуків та вимовляння).

Для виправлення деяких відхилень у звуковимові та формування навичку правильної вимови в посібнику зазначено певний практичний матеріал. У методичних рекомендаціях щодо такої роботи відзначено, що її слід проводити лише у випадках, які не потребують допомоги фахівців із логопедії.

З метою поліпшення знань з української мови у посібнику також викладено правила вимови деяких граматичних форм, варіанти фонетичних перетворень, вживання прийменників в усному мовленні, правила утворення певних форм дієслів, кличного відмінка у звертаннях, а також наявна інформація про особливості наголосу в українських словах.

Усі запропоновані вправи були практично апробовані в процесі роботи над технікою мовлення зі студентами Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого.

Навчальний посібник орієнтований на вступників до мистецьких вищих навчальних закладів, студентів, учнів театральних шкіл, студій, педагогів зі сценічного слова та охочих покращити якісний бік своєї мови.

Артикуляційні вправи

Практичні прийоми з артикуляційної (від лат. *articulatio* та *articulo* – членування, вимовляння) гімнастики – це комплекс різноманітних рухів для органів, задіяних при артикуляції голосних, йотованих і приголосних звуків. Ці рухи можуть бути як розминкою, так і тренуванням. Всі вони спрямовані на покращення функціональних якостей органів мовного апарату.

До артикуляційного відділу належать: язик, губи, тверде й м'яке піднебіння, зуби, нижня щелепа. За артикуляційними рухами цих органів визначають той чи інший звук. Процес поділений на внутрішньоглоткову (глотка, м'яке піднебіння, корінь язика) й зовнішню (щелепи (головним чином нижня), губи, язик) артикуляцію. Обидві ланки взаємопов'язані між собою і працюють злагоджено. Порушення роботи в одній із них дає збій в усьому механізмі мовлення.

Вправи для губів

В українському мовленні губи належать до активних артикуляційних органів. Їхня робота є значимою під час утворення голосних, приголосних звуків і передусім огублених, або лабіалізованих (від лат. *labia* – губа), звуків. Так, наприклад, під час вимови губно-губних *б, б', п, п', в, в', в'є, м, м'*, губно-зубних *ф, ф'* – артикуляторика губів є першочерговою.

* * *

«*Верхня хвилька*». Рот закритий, зімкнені верхні й нижні зуби. Губи спочатку витягнуті «трубочкою» вперед, а потім «трубочку» підняти до носа. Утримуючи нижню губу на рівні верхніх передніх зубів (ніби не даючи верхній губі відразу опуститися), починати

розтягувати верхню губу вбік на посмішку, не показуючи зубів. Поступово до посмішки підключається й нижня губа, але так само на рівні верхніх передніх зубів. Виконувати 6-8 р.

«Нижня хвилька». Рот закритий, зімкнені верхні й нижні зуби. Губи спочатку витягнути «трубочкою» вперед, а потім «трубочку» підняти до носа. Спочатку, зберігаючи «трубочку», опускати вниз верхню губу з верхніх передніх зубів, натискаючи на нижню. Коли верхня губа торкається нижніх передніх зубів – куточками вуст обидві губи розтягуються вбік на посмішку, не показуючи зубів. Власне, губи працюють у зворотному порядку аніж у попередній вправі. Виконувати 6-8 р.

«Циферблат». Рот закритий, зімкнені верхні й нижні зуби. Стулені губи витягнути вперед «трубочкою» і, рухаючи «трубочку» то в лівий, то в правий боки, вгору чи вниз, позначити «трубочкою» годину: «12-та», «3-тя», «6-та», «9-та». Вправу можна виконувати як індивідуально, так і колективно, призначивши «ведучого», за командою якого показувати «трубочкою» час.

Також коли «ведучий», скажімо, називає години врізної («3-тя», «12-та», «6-та», «9-та»), весь час змінюючи порядок, то за допомогою цієї вправи можна зібрати увагу, зосередитись. Виконувати 6-8 р.

Методичні поради: не перенапружувати шию та не задіяні в роботі м'язи обличчя; зберігати темпоритмічну розміреність виконання; утримувати губи у формі «трубочки», різко не штовхати й не сіпати губами.

«Медузка». Рот відкритий (не широко). Нижню щелепу опустити вниз і водночас обидві губи витягнути вперед на «відкрити трубочку», (не змикаючи губи). Не зупиняючись, почати натягування верхньої губи на верхні зуби, а нижньої – на нижні. Якийсь час затримуючи губи на зубах, (щоб не відразу зісковзували, відкриваючи зуби), куточки вуст розтягуються вбік на посмішку, нижня щелепа трохи рухається вгору (але верхні й нижні передні зуби повні-

стю не змикаються між собою). Після цього – все спочатку: нижню щелепу опустити вниз і водночас обидві губи витягнути вперед на «відкрити трубочку»... Власне, губами потрібно зімітувати рух медузи – через те й назва така. Виконувати 6-8 р.

Методичні поради: якомога більше часу затримувати губи на зубах, ніби прикриваючи; не перенапружувати шию, плечі вільні; починати виконання вправи повільно, а вже на 6, 7, 8 – можна прискорити рух; нижня щелепа також активно задіяна в роботі.

* Зуби зімкнені. Тримаючи весь час губи разом, «прополоскати повітрям зуби», хвилеподібно перекачуючи повітря від щоки до щоки, під верхньою та нижньою губами.

* Доречними будуть і вправи для губів з відомої артикуляційної гімнастики, уточнені деяким доповненням:

а) верхні й нижні зуби зімкнені, губи сформувані «трубочкою» (в процесі виконання вправ нижня щелепа не рухається):

– «трубочка» – посмішка, не показуючи зубів (7-8 р.);

– «трубочка» – рухати то вліво, то вправо (7-8 р.);

– «трубочка» – рухи по колу, не руйнуючи позицію «трубочки» (7-8 р.) ліворуч, а потім (через паузу близько 15 сек.) праворуч (7-8 р.) або по чергово (ніби малюючи «трубочкою» губів коло на склі);

– «трубочка» – посмішка, показуючи зуби, обов'язково відкриваючи й нижні (7-8 р.);

– «трубочка» – рух вгору (намагатися дістати до носа) – рух вниз – наче «трубочка» – це пензлик, і ви нею малюєте лінію згори вниз, а потім навпаки (7-8 р.);

б) губи розслаблені, рот напіввідкритий:

– підняти верхню губу, відкривши верхні зуби та промовляючи звук *в*, а потім опустити і закрити зуби (7-8 р.);

– опускати нижню губу, відкриваючи нижні зуби та промовляючи звук *з*, а потім прикрити зуби (7-8 р.);

– чергувати між собою підняття верхньої та опускання нижньої губів, відкриваючи то верхні, то нижні зуби і промовляючи то звук *в*, то звук *з* (7-8 р.);

в) двома пальцями правої руки взятися (як прищіпкою) за жолобок-западинку між верхньою губою і нижньою частиною носа й посіпати то вліво, то вправо, промовляючи *м-м-м..* (7-8 р.);

г) почісування нижніми передніми різцями верхньої губи та навпаки – верхніми – нижньої (7-8 р.).

Методичні поради: у поданих вправах а) – стежити, щоб нижня щелепа не рухалася – це знівельовує акценти навантаження та розбалансовує механізм роботи губів, і тоді ефект їхнього тренування зводиться нанівець (до нуля); у вправах б) – під час вимови *з* не розтягувати куточки вуст убік, перенапружуючи тим самим шию; вправу в) – виконувати м'яко, а не різко, без болісного стискання.

Вправи для язика

Основний «мовленнєвий інструмент», задіяний у процесі артикуляції, – язик. Комбінаторика змін його положення впливає на диференціальні ознаки того чи іншого звука, на акустичну характеристику формант голосних.

* * *

«Коники». Заокруглену передню частину й кінчик язика разом із передніми частинами боків язика підняти за альвеоли верхніх зубів до твердого піднебіння так, щоб його торкалися боки язика. Язик начебто «прилипає» своєю заокругленою передньою частиною до піднебіння. Різко відриваючи язик, відпустити нижню щелепу вниз – виникає звук, схожий на клацання. Округлюючи губи й активно відпускаючи вниз нижню щелепу, можна змінювати об'єм ротової порожнини,

що додаватиме варіативності акустики звучання. Власне, це імітація цокоту кінських копит по бруківці. Виконувати 6-8 р.

Методичні поради: клацання, як і рухи нижньої щелепи вниз мусять бути ритмічними й активними; спочатку для роботи обирати (може «ведучий» задавати) нескладні ритмічні комбінації (чи навіть мелодію пісні), а потім ускладнювати їх, чергуючи довгі та короткі долі й акценти (наприклад, як у джазовому ритмі). У процесі роботи слід повсякчас змінювати варіанти цих комбінацій або чергувати декілька одночасно.

«*Іриска*». Уявімо, що до піднебіння прилипла цукерка «іриска». Потрібно спробувати язиком «відірвати» її від піднебіння. Для цього треба зібрати «грудочкою» передню разом із середньою частину язика й підняти до твердого піднебіння. Нібито відтягуючи цукерку, різко відірвати «язик-грудочку» від піднебіння. Виникає дзвінкий звук, схожий на клацання (але набагато дзвінкіший, ніж у вправі «Коники»). Впродовж виконання вправи губи тримають форму розкритої трубочки: видно верхні й нижні передні зуби; куточки вуст не розтягуються вбік, а утримуються у формі «розкритого кола», що його створюють обидві губи. Виконувати 6-8 р.

Методичні поради: під час тренування вправи «Коники» та «Іриска» можна поєднувати між собою, ускладнюючи й урізноманітнюючи у такий спосіб ритмічний малюнок.

«*Зубочистка*». Рот відкритий, нижню щелепу відпустити донизу. Стулюючи губи разом, одночасно «загостреним» кінчиком язика потягнутися до останнього верхнього кутнього зуба з правого боку, намагаючись «виколупувати» там, наприклад, «рештки» горішка. Потім потягнутися кінчиком до останнього нижнього кутнього зуба з лівого боку. Після цього – навпаки. Рухи язика робити хрест-навхрест: гора правий бік – низ лівий бік, низ правий бік – гора лівий

бік. Нижня щелепа весь час опущена донизу, м'яке піднебіння підняте вгору. Вдих та видих через ніс. Виконувати 6-8 р.

Методичні поради: кінчиком язика дотягуватися якомога далі, навіть за останній кутній зуб – це «розтягує» під'язикову вуздечку; не розтуляючи губів, весь час тримати відстань між верхньою та нижньою щелепою, формуючи просторий об'єм ротової порожнини, що додасть амплітуди для рухів язика й «ускладнить» його роботу.

«*Маятник*». Губи стулені разом. Кінчик язика підтягнути під верхню губу (до вуздечки верхньої губи). Далі, як маятник годинника (тільки «догори ногами»), ритмічно рухати кінчик язика то вліво, то вправо 6-8 р.

Опустивши кінчик язика до вуздечки нижньої губи, зробити 6-8 р. ті самі активні ритмічні рухи маятника.

«*Лопатка – ківиш*». Розслаблений широкий (як лопатка) язик покласти на нижню губу, а потім, зберігаючи «широту», перевести язик на верхню губу, закривши її як ковшем. Язик не загострювати. Вправа є корисною ще й у тому разі, коли малоактивна чи закоротка під'язикова вуздечка.

* Також для роботи можна використовувати вправи для язика з відомої артикуляційної гімнастики, доповнені та пояснені:

– легке (безболісне) покусування кінчика язика (під час виконання можна промовляти *ль-ль-ль...*);

– згортання трубочкою (заокруглювання боків язика до його центру) – активізує м'язи країв (боків) язика;

– почергове загинання кінчика язика то на верхню, то на нижню губу (вправа на розтягування під'язикової вуздечки);

– облизування язиком верхньої та нижньої губів (аж за їхні краї);

– рот закритий, кінчиком язика зробити коло між губами та губами, спочатку вліво, а потім вправо; в процесі виконання губи не розтуляти (6-8 р.);

– при зімкнених губах зробити бокові рухи «гостреньким» кінчиком язика до щік вліво, а потім вправо; спочатку в один бік робити одинарні рухи, потім подвійні, потрійні тощо (6-8 р.);

– рот напіввідкритий, «загострений» язик, як шпажку, інтенсивно висунути вперед; стежити, щоб язик був рівний, а його кінчик не опускався вниз і не піднімався вгору (6-8 р.);

– поперемінні рухи гостреньким кінчиком язика то до правого, то до лівого куточків вуст, то на верхню губу, то на нижню, а також – облизування губів по колу (ззовні), спробувати перехресно дотягнутися кінчиком язика до кінчика носа, до підборіддя; кожну із зазначених комбінацій рухів виконувати 6-8 р.

* Для послаблення напруги кореня язика корисною буде вправа «позіхання» з відкритим чи закритим ротом. Під час позіхання м'яке піднебіння піднімається, опускається корінь язика, переміщується нижче гортань, розширюючи глотковий резонатор. При позіханні з відкритим ротом: не розтягувати куточки вуст вбоки, а опускати нижню щелепу (6-8 р.).

* Рот напіввідкритий. Плаский язик «вкоротити» (втягнувши кінчик, розтягнувши язик впоперек) і кутніми зубами (верхніми й нижніми) злегка покусати боки язика. Потім – навпаки – видовжити язик, відтягнувши його корінь у глибину ротової порожнини, а кінчик язика злегка покусати передніми зубами (6-8 р.).

*Ефективними в тренуванні активності м'язів язика є вправи-звуконаслідування: імітація роботи мотора машин (зокрема – інерційної іграшкової машинки), мотоцикла чи трактора. У подібних вправах можна використовувати в різних темпах твердий та м'який сонорний *p* (окремо або чергуючи між собою: *ppp... – pь pь pь...* чи навпаки – *pь pь pь... – ppp...*). Як доводить практичний досвід, саме перехід з *p* на *pь* (тобто перший із запропонованих варіантів) для багатьох видається найскладнішим.

Методичні поради: всі вправи для язика робити за схемою «напруження-розслаблення»: 6-8 р. – пауза близько п'ятнадцяти секунд; під час виконання підборіддя не витягувати вперед, шию не напружувати.

Вправи для зняття затиску нижньої щелепи

Нижня щелепа активно задіяна під час звукоутворення, особливо при формуванні, вимові й звучанні голосних фонем. Її злагодженість у роботі з іншими артикуляційними органами та безпосередня участь впливають на чіткість, виразність, на акустичний бік звука, слова.

Вправи виконувати за принципом напруження – розслаблення: між ними робити паузу 15-20 сек.

* * *

1. У піднятті опущеної нижньої щелепи задіяні скроневі та жувальні м'язи. Опускання ж відбувається при розслабленні цих м'язів і завдяки скороченню певних шийних м'язів. Легкий масаж за допомогою погладжування – скроневих, постукування пучками пальців чи погладжування – жувальних (від виличної кістки та виличної дуги до нижньощелепного кута) м'язів допоможе зняти перенапруження в них. Під час масажування – рот напіввідкритий.

2. Вихідне положення – стоячи, ноги на ширині плечей, або сидячи на стільці, руки лежать на колінах; спина рівна; рот закритий (губи стулені, а зуби ні). Роблячи вдих через ніс, повільно відпустити вниз нижню щелепу. Відстань між верхніми та нижніми губами – на два-три пальці. Під час опускання щелепи кінчик язика тримати біля альвеол нижніх зубів, середина язика ніби прилипла до нижньої щелепи, корінь язика розслабити. Отже, вдих (+ відкриття) на 1,2, – на 3 – пауза – на 4 – починати (через рот) «теплий»

видих (видихати тепле повітря «по твердому піднебінню») і погріти обидві руки + «ха» (беззвучно). Продовжуючи видихати, на б (і далі – 7, 8) повільно «підняти» нижню щелепу у вихідне положення. Під час «теплого» видиху поступово підтягується низ живота. Також цю вправу можна робити, піднявши кінчик язика до альвеол верхніх передніх зубів під час вдихання повітря. Виконувати 5-6 р.

3. Руки, складені в замок, підняти на рівень грудей. Рот напіввідкритий, нижня щелепа розслаблена. Голова напівопущена. На рахунок один зробити вдих, а одночасно з фонаційним (звучання фонем) видихом (використовувати звук *аааааа...*, наступного разу – *уууууууу...*) активно потрясти руками в замку. Рухи мають бути динамічними. Разом із руками має тряситися і нижня щелепа. Під час виконання: плечі не затиснені, вільні, не підіймаються, трясуться руки + нижня щелепа, а не лише похитується голова.

4. Вихідне положення – стоячи, ноги на ширині плечей, спина рівна, руки або опущені вздовж тіла, або зафіксовані на талії. Рот напіввідкритий, нижня щелепа розслаблена. На рахунок один зробити вдих, а одночасно з фонаційним видихом (використовувати звук *аааааа...*, наступного разу – *уууууууу...*) активно потрясти головою то вліво, то вправо, а в цей час нижня щелепа «хилитається» з боку на бік. Рухи мають бути динамічними, але не занадто. Під час виконання: плечі не затиснені, вільні, не підіймаються.

Примітка: обидві (3, 4) подані вище вправи виконувати 3-4 рази поспіль; можна чергувати. Також ці вправи можна робити і в положенні сидячи на підлозі (в позі «лотоса», або «по-турецьки») чи на стільці, але спина має бути рівною.

5. Вихідне положення – стоячи, ноги на ширині плечей, спина рівна, руки можна зафіксувати на талії. Зробивши вдих, почати говорити, використовуючи всі приголосні звуки алфавіту, додавши до них звук *а*. Під час вимови (*аб, ав...*) на *а* широко відкривати рота: власне, вільно відпускати нижню щелепу вниз, неначе вона відірвалася й падає.

Вийде так: *аб/ав/аг/ар/ад/аж/аз/ак/ал/ам/ан* (активний вдих через рот) *ап/ар/ас/ат/аф/ах/ац/ач/аи/аиц*. Голосний звук *а* під час вимови звучить акцентніше: *Аб/Ав/Аг/Ар...*

Примітка: вправу 5 можна робити з партнером і без доборів повітря, наприклад, *аб/ав/аг...аи/аиц?* – питання – партнер відповідає, використовуючи таку комбінацію: *ба/ва/га/та/да/жа/за/ка/ла/ма/на/па/ра/са/та/фа/ха/ца/-ча/ша/ца*.

Також вправу можна виконувати стоячи на колінах на підлозі, а під час вимови – робити «гвинтоподібні» повороти верхньої частини тулуба то вліво, то вправо. У такому варіанті виконання стежити за позицією голови – не заводити її назад, повертати точно вбік; ліктями не «розмахувати», плечі не підіймати, не нахилитися вперед.

Так само можливий варіант виконання – подовжене звучання кожного звукосполучення окремо (з доборами через рот): *бааа... √ вааа... тощо*, долоньями обох рук погладжуючи шию від вух до плечей. Під час звучання голосу активно піднімається м'яке піднебіння.

6. Вихідне положення: стоячи або сидячи на стільці чи на підлозі, спина рівна, плечі розслаблені, вільні, руки на талії; рот напіввідкритий, нижня щелепа розслаблена.

а) Повільно, неначе висовуючи та засовуючи назад шухляду в столі, порухати нижньою щелепою вперед-назад 5-6 р.

б) Так само не поспішаючи, порухати то вліво, то вправо 5-6 р.

в) Ніби перетираючи зерно на жорнах, неспішно рухати нижню щелепу по колу 5-6 р.

Методичні поради: рухи щелепою робити обережно, без дискомфортного больового відчуття (біля вух); ні шию, ні плечі не напружувати; перевіряти пальцем у підборідному трикутниківі, щоб ямка була «м'якою», без напруження м'язів.

7. Взяти корок – у діаметрі не більше 2-х см, а висотою – не більше 2,5 см і вставити між верхньою та нижньою щелепами,

прикусивши його передніми зубами. Зробивши вдих через ніс і, не відпускаючи корок зубами, проговорювати слова з наявністю в них голосних **а, о, у** та губних приголосних **б, в, п**. Губами активно й чітко артикулювати приголосні в кожному складі. Наприклад: *бабабабабабаБа́ба* (добір повітря – сказати те саме без корка), *бобобобобобоБо́чка* (добір повітря – сказати те саме без корка), *бубубубубубуБу́бон* (добір повітря – сказати те саме без корка), *вававававаВа́та* (добір повітря – сказати те саме без корка), *попопопоПо́пона* (добір повітря – сказати те саме без корка).

Методичні поради: оскільки вправа за навантаженням є комплексною (окрім нижньої щелепи активізує ще й роботу губів, язика, м'якого піднебіння) – «не втрачати» дикційну чіткість вимови приголосних; стежити, щоб у позиції «без корка» м'яке піднебіння, губи, язик і нижня щелепа не втрачали активності, а навпаки – нібито корок під час вимовляння все ще у ротовій порожнині на язичі.

Початкові вправи з дихання

* Взяти аркуш не дуже цупкого паперу (20X20 см), порвати його на дрібні (по 1-2 см) клаптики і розсипати («як сніг») на одну третину столу (добре, коли стіл довгий). Розташувались (неблизько) із протилежного до розсипаних папірців боку, зробити видих, потім вдих через ніс, затримка, і, напівнахилившись, видихаючи у сформований обома губами невеликий отвір («трубочку») – спробувати по черзі (а не всі відразу) здути папірці зі столу. У положенні півнахилу робити активні добори повітря через рот і здувати далі. Для того щоб папірець «полетів», потрібно з певною енергією спрямовувати струмінь повітря точно на нього (крізь сформовану губами «трубочку»). Також можна використовувати маленькі шматочки поролону чи вати.

* Взяти невелику пір'їну, підкинути її вгору і струменем повітря крізь сформовану губами «трубочку» утримувати в повітрі, не даючи їй опуститися додолу. Тривалість видиху поступово подовжується.

Методичні поради. У першій вправі – під час здування папірців – не тягнути підборіддя вперед, активно працює низ живота.

У другій вправі не закидати голову назад – ускладнюється процес дихання. Краще напівзігнути ноги в колінах, а під час видиху, утримуючи вгорі пір'їну, тулуб трохи відхилити назад, тримаючи голову в діагоналі верхньої частини тулуба. Починати видихати повітря активно, але м'яко (підтягуючи низ живота), а не різко (затискаючи шийні й гортанні м'язи).

Голосні звуки

Із точним акустично-артикуляційним звучанням голосних звуків пов'язане неповторне тонове забарвлення української мови загалом і сценічного слова зокрема.

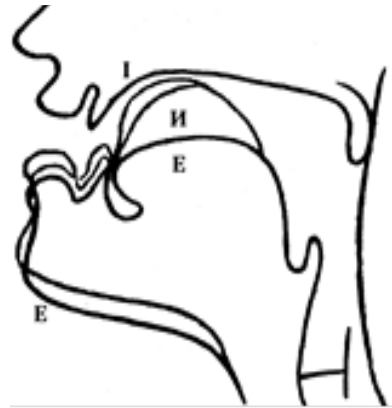
Голосними (або *вокалами*) називаються такі звуки, що мають у своєму складі лише голос і вільно утворюються під час проходження повітря з легенів крізь ротову порожнину. При їх вимові голосовий канал відкритий.

В українській мові голосних звуків шість: *а, о, у, е, и, і*.

Диференційні ознаки голосних визначають за артикуляційними рухами губів, язика, м'якого піднебіння й нижньої щелепи, що змінюють форму ротової порожнини, а відтак – впливають на акустику звука та формують її в мовленнєвому потоці.

Малюнок 1. Схематичний профіль артикуляції *а, о, у*.

Малюнок 2. Схематичний профіль артикуляції *е, и, і*.

Зважаючи на особливості звуковисотного зростання тону голосних в українському мовленні, послідовність *у, о, а, е, и, і* (за Н. І. Тоцькою) видається прийнятнішою для тренажних дикційних вправ. Порядок у голосних звуків буде: «вузький + широкий + широкий + широкий + вузький + вузький». Таким чином вузький

звук *i* розміщується наприкінці. Як показує практика, звук *i* в багатьох (особливо початківців) має плоске (а подеколи навіть «здавлене») звучання. Через це у роботі над технікою мовлення для «старту» краще підходить голосний *y*, який хоч і теж вузький, але завдяки активній лабіалізації (огублення) під час вимови збільшує передній резонатор (між зубами, язиком, щоками і губами) та стає менш провакаційним до затиску в ротоглотковому резонаторі під час звучання.

Цілковитої втрати звучання голосного (якісна редукція) в українській мові не може бути взагалі.

Для тренажної роботи над акустично-артикуляційними особливостями вимови й звучання українських голосних звуків матеріал далі подано у такій послідовності:

- артикуляція під час утворення звука;
- тренувальні звукосполучення;
- слова із певними голосними на початку, в середині, в кінці слова;
- словосполучення й тексти для напрацювання правильної вимови та звучання в різних фонологічних позиціях.

Слова з наявністю чималої кількості голосних звуків, запропоновані для мовленнєвого тренінгу, дають можливість працювати над вимовою комплексно. Із них також можна створювати невеличкі розповіді, обравши серед них ключове слово.

Працюючи зі скоромовками, для розвитку моторики мовлення корисно використовувати такий прийом, як проговорювання слів (і звукосполучень) не лише в правильному, а й у зворотному порядку. Наприклад:

- *купи купу кіп, купи купу купу // пуху купу купи, кіп купу купи;*
- *Улас у нас, Панас у вас. У нас Улас, у вас Панас // Панас у вас, Улас у нас, у вас Панас, у нас Улас тощо.*

Так само в роботі над дикцією доцільним прийомом є кількаразове повторення кожної комбінації у дикційних звукосполученнях. Скажімо, варіанти «**подвоєння**» (*кпту-кпту, кпто-кпто, кпта-кпта, кпте-кпте, кпти-кпти, кпті-кпті*) чи «**потроєння**» (*кпту-кпту-кпту, кпто-кпто-кпто, кпта-кпта-кпта, кпте-кпте-кпте, кпти-кпти-кпти, кпті-кпті-кпті*) тощо. Ще одним можливим

варіантом для тренінгів може бути комбінація вимови «*по два*» (*кпту-кпто, кпта-кпте, кпти-кпти*). У групових (чи індивідуальних) мовленнєвих тренажах зазначені прийоми можна імпровізовано комбінувати між собою по черзі.

Вправа для набуття навички правильної вимови голосних

Для виконання вправи порядок голосних побудований відповідно до збільшення щілини між зубами: ***и, і, е, у, о, а***.

Утримуючи передніми різцями (нижніми та верхніми) олівець, промовляти ***и, і***; далі, притримуючи олівець рукою та залучаючи нижню щелепу (трохи опустивши) – ***е***. На момент вимови ***у*** олівець (далі тримати рукою) буде вже центром у колі губів та роз'єднаних між собою верхніх і нижніх передніх зубів. Під час вимови ***о*** це загальне коло збільшується. В процесі вимови ***а*** відстань між верхніми й нижніми передніми зубами є максимальною (приблизно 2-2,5 см). Те саме зробити у зворотному порядку вимови, аж поки олівець знову не опиниться між зубами.

Методичні поради. Вправу спочатку можна зробити без участі голосу – шепітною мовою, контролюючи рукою «теплий видих». Це допоможе точніше відчутти «шлях» проходження струменя видихуваного повітря (по твердому піднебінню) в момент артикуляції звука, сприятиме контролю роботи м'язів артикуляційних та дихальних (під час видихання повітря поступово підтягується низ живота). Потім те саме зробити у фонації, тобто за участю голосу. Способи доцільно чергувати між собою.

Вправа є корисною ще й для зняття носового призвуку звучання голосних.

У Лабіалізований (огублений) заднього ряду високого піднесення.

Під час утворення губи відходять від передніх зубів і витягнуті вперед. Положення язика високе, задня частина спинки язика піднімається до м'якого піднебіння. Кінчик язика відтягнений від передніх зубів і трохи загнутий униз (див. мал. 1). Ступінь відкриття рота менший і вужчий, аніж при вимові *о*. Голосові зв'язки вібрують.

У наголошеній позиції *у* звук повного творення, звучання напружене (*капуста, чавун, кавун, буква, бубон*); у ненаголошеній позиції артикуляція не змінюється, але звучання менш напружене (*посуд, затуляти, поруч*).

У вимовляється (як і пишеться) у запозичених із французької мови словах (*брошура, парашут, журі, парфумерія*).

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

ухил	укутувати	ушу
учень	вакуум	досхочу
успіх	абажур	до ладу
учта	удмухнути	кручу
упряж	пурпурний	рагу
участь	полукіпок	бреду
усміх	полуднувати	пишу
уряд	акупунктура	веду
устрій	укупі	ношу
утиск	ущухнути	какаду
урна	укрупнення	кенгуру

Словосполучення

- пишу указ
- розвиваю уяву
- укладаю усну угоду
- об'їду урвище (*схил, провалля*)
- Учан-Су, Акар-Су (*водоспад*) у Криму
- до ладу ушнуровую упряж

– чихуахуа у Чіуауа

– вакуумувати вакуумметром

Тексти

Уранці Уляна Уласа

Ураз умивать узялася.

Улас утікав, ухилився:

– Учора уже умивався.

(Ю. Кругляк)

У долині жив удав.

Удавав, що він все знав.

Удавав, що все умів.

У траві хвостом вертів.

У ріку лише дивився –

Удавав, що вже умився.

(Г. Чубач)

* Улас у нас, Панас у вас. У нас Улас, Панас у вас.

* Не клюй, курко, крупку – не кури, турку, люльку...

* Курочко-куріпко, не клюй проса, крупки. Туркала куріпка та й клювала крупку.

* Мету-мету – не вимету, несучу-несу – не винесу.

* Пішла пані до льоху, насипала гороху. Повернулася із льоху, аж немає вже гороху.

Прислів'я та приказки

* Учений іде, а неук слідом спотикається.

* Добро пушить, а лихо сушить.

* Кожний дубок хвалить свій чубок.

* Вчення в щасті украшає, а в нещасті утішає.

* Печені голуби не летять до губи.

* Кому, кому, а куди буде!

* Коло вуха завірюха, а у вусі ярмарок.

* Хоч насподі лежатиму, а у вічі казатиму.

* Вода ума не каламутить та й голови не засмутить.

* Добре тому ковалеві, що на обидві руки кує.

* Не спитавшись броду, не сунься у воду.

О Лабіалізований заднього ряду середнього піднесення. Під час артикуляції губи округлені, витягнуті вперед. Тобто утворюється з активною участю губів, огублений. Кінчик язика відтягнений від нижніх зубів. Спинка язика трохи вище піднімається, ніж при артикуляції *а*, та спрямована більше до м'якого піднебіння, яке закриває прохід у носову порожнину (див. мал. 1). Ступінь відкриття ротової порожнини зменшується. Голосові зв'язки вібрують.

Звук повного творення. В усіх фонологічних позиціях вимовляється чітко й виразно. Але перед наголошеними *у, ю* та *і, ї* ненаголошений *о* вимовляється з наближенням до *у* (*зоузуля, коужух, гоулубка, доуільний, доубірний, тоуді, абсоулютний, поудушка, доубути, коуму, проувулок*).

У ненаголошеній позиції та в кінці слова під час вимови *о* ніколи не переходить в *а*.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

образ	оратор	молоко
оберт	охолода	манто
обсяг	аорта	депо
обрій	аеропорт	весло
олень	автобус	долото
одяг	опудало	число
обмаль	апофеоз	чоло
обмін	ораторія	шитво
озеро	монолог	село
овочі	облога	ескімо

Словосполучення

– свого обов'язку	– гострого олівця	– до того очорнить
– тупого обуха	– його головою	– одного оборонив
– стоока охорона	– охота охолола	– зеленого огірка

Тексти

Довгоноге диво Ворона сороці намисто купила.
В осоці бродило. В намисті сорока бусинки лічила.
Довгим носом тикало, Ото для сороки настала морока –
Жаб до себе кликало. Не може бусинки злічити сорока.

(Г. Великийчоловік)

- * Орел на горі, перо на орлі. Гора під орлом, орел під пером.
- * Покотило, покотило по дорозі волочило...

(О. Орач)

- * Якало, тикало, микало, викало, хтокало, щокало, кликало, кудикало...

(О. Орач)

- * Король орел, орел король...
- * Котилася бочка без дна, без кілочка.
- * Прокинувсь сом, поплив крізь сон.
- * Бігли коні під мостами з золотими копитами.
- * Чорно-білий черногуз у болото чорне вгруз.
- * Не ходи по полю, не топчи куколю. Не лупай очима – не твоя дівчина.

Прислів'я та приказки

- * Яке волокно, таке й полотно.
- * Така робота ні в тин, ні в ворота.
- * Вода все сполоще, а злого слова – ні.
- * От господиня: три городи – одна диня.
- * Хто має розум, той не їде зимою возом.
- * Хто часто в дорозі, був під возом і на возі.
- * Злого люди заклують, а доброго злижуть.
- * Хто навпростець ходить – дома не ночує.
- * Не дивись високо – запорошиш око.
- * Під носом зійшло, а в голові й не сялось.
- * Краще бути хвостом живого собаки, чим головою дохлого лева.

- * Ремесло не коробисло, плечей не відтягне.
- * Що б то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив.
- * Обмок, як вовк, обкис, як лис, обмерз, як пес, – та все задурно.
- * Без доброго командира військо – отара.
- * Гостре словечко коле сердечко.
- * Вона за ним сохне, а він і не охне.
- * Дивиться вповодж, а живе впоперек.
- * Молодець проти овець, а проти молодця і сам вівця.
- * Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся.
- * Чиє б нявчало, а твоє б мовчало.
- * Скільки віслюка не мий, однаково коровою йому не стати.
(непал. присл.)

А Заднього ряду низького піднесення повного творення. Артикуляція найлегша й найменш напружена серед українських голосних. Нижня щелепа опускається вниз – порожнина рота широко розкрита. Утворюється шляхом відтягнення язикового тіла назад до стінки глотки. Кінчик язика трохи відтягнений від нижніх передніх різців. Спинка язика займає найнижче положення у ротовій порожнині. Верхня губа відкриває верхні передні зуби. М'яке піднебіння закриває вхід у носову порожнину (див. мал. 1). Куточки вуст не розтягуються «на посмішку». Голосові зв'язки вібрують.

Вимовляється чітко в усіх фонологічних позиціях: у наголошених і ненаголошених. Не редукується. Але наголошений **a** – напруженіший за звучанням.

Методичні поради. Щоб «вирівняти» заглиблений діалектно-говірковий варіант звучання **a**, який відбувається при надмірно відтягнутому язиковому тілі до стінки глотки, потрібно в процесі артикуляції **a** кінчик язика підтягувати ближче до передніх нижніх зубів. Також слід розслабити корінь язика, нижче опускати його спинку.

На етапі «вирівнювання» заглибленості звучання не рекомендовано використовувати у фонологічних комбінаціях для вправ при-

голосні *х, з, к, г*, при творенні яких задня спинка язика активно піднята вгору до піднебіння.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

арія	амфітеатр	ампула
аура	алгебра	бурда
амфора	амальгама	айва
атлас (<i>геогр. альбом</i>)	анаграма	боа
автор	актуалізація	вага
арфа	аміак	луска
арка	акваріум	сирота
азбука	аеровокзал	п'ята
айстра	тіара	журба

Словосполучення

- «амплітуда» ампула актора
- ароматна амброзія
- аерокосмічна аеродинаміка
- провідна акторка
- академічна атмосфера
- аудієнція в аудіолога
- аріозо – оперна арія
- яскрава афіша
- автентична архаїка
- активна атака

Тексти

Агрус, агрус,
Агрусина –
Як зелена намистина.
Агрус, агрус,
Агрусинки –
Вже нарвали
Півкорзинки.
(В. Гринько) | – Алло! Алло!
– А вам кого?
– А мені покличте Зою!
– А немає тут такої!
– А ви хто? Алло! Алло!
– Але в трубці вже гуло.
(Г. Чубач) |
|--|---|

- * Адресант адресував адресату адрес на адресу адресата.
(Т. Кобзар)
- * Кричав Архип, Архип захрип. Не треба Архипу кричати до хрипу.
- * Антилоп і антилопа – це матуся й татко. А дитина антилопів – ан-ти-ло-пе-нят-ко.
(Г. Чубач)
- * Закута у асфальт фіалка. (4-5 р.)
- * Впала шпала на шпалу. (4-5 р.)

Прислів'я та приказки

- * Аби вовк ситий і коза ціла.
- * Позика не штука, а віддача – мука.
- * Одна дядя, що за рибу, що за рака.
- * Аби шия, а ярмо буде.
- * Ото, мамо, люди хвалять нас: ви – мене, а я – вас.
- * Ну й пара! – лукавий сім пар лаптів стоптав, поки їх спарував.
- * Чи так, чи інак, а не буде з риби рак!
- * Адам – перший щасливчик, тому що не мав тещі.
(євр. присл.)

Е Нелабіалізований переднього ряду середнього піднесення.

При утворенні рот відкривається майже як на **а**, проте, відстань між зубами менша; кінчик язика відтягується від нижніх зубів; спинка язика подається вперед та піднімається вгору до твердого піднебіння у позицію середнього підняття (див. мал. 2). Вхід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки вібрують.

Артикуляція українського **е** ненапружена, легка. В ненаголошеній позиції вимовляється з наближенням до **и**. Через це в подібному фонологічному варіанті ступінь напруженості вимови **е** менший (*се^ило, не^исли*).

Методичні поради. Щоб уникнути плоского й занадто відкритого звучання *е*, під час вимови куточки вуст не слід дуже розтягувати на боки й притискати до зубів. Якісний бік звучання *е* поліпшить відкривання обома губами передніх зубів (нижніх і верхніх).

У випадках діалектно-говіркового заглибленого звучання *е* потрібно звернути увагу на положення язика: надмірно не відтягувати назад корінь язика разом із його спинкою.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

еврика	евенк	есе
етика	енергетика	везе
експорт	експресія	філе
екскурс	етикет	пюре
еліпс	експеримент	безе
еллін	експрес	буше
епос	експерт	пенсне
ера	едем	тісне
еркер	електрика	кліше
екстра	елемент	сумне

Словосполучення

- буде есеїстом
- турне экс-чемпіона
- несе етажерку (*стелаж*)
- бере ерудицією
- еге-ге еквілібрист
- кафе «Експресія»
- не етично й не естетично
- пише елегію
- каре екстравагантне
- веде екзаменатор
- кашне Ейнштейна
- квітне едельвейс

Тексти

Ечі-печі поза плечі
Їде заєць до малечі.
Трохи їде, трохи йде,
Десять рік перебрєде.
Як під вечір не поспіє –
Десь, напевне, моркву сіє.

(О. Сенатович)

- * Пирого перепечені, перцем переперчені.
- * Верещить вересень, що вже осінь.
- * В Олени і в мене гарнесенькі клени. В Олени – зелені,
у мене – черлені.

(Г. Бойко)

- * На печі індик озубається. До нього індичка озубається: «Індиче-інде, ходімо деінде, бо тут зимонька, мерзнуть крилонька».

Прислів'я та приказки

- * Як поїдеш в об'їзд, то будеш і на обід, а як навпростець – то ввечері.
- * Отак він діло в руки бере, як свекор пелюшки пере.
- * Мертвого лева й заєць скубне.
- * Хто бреше, тому легше, а хто правдує, той бідує.
- * Про мене, Семене, нехай усі коло мене, аби я зверху.
- * Що буде, те й буде, а дві згуби не буде.
- * Доця вельми спритна: доки дійде – молоко скисне.
- * Звабиш калачем – не відженеш і бичем.
- * Щось таке, як вовк, тільки жовтенько цвіте, а синенько пахне.
- * За смак не берусь, а гаряче буде.

И

Нелабіалізований переднього ряду високо-середнього піднесення.

При утворенні передня та середня частини язикового тіла округлені за формою, просунені вперед й підняті до твердого піднебіння, кінчик язика біля альвеол нижніх зубів (див. мал. 2). Голосові зв'язки вібрують.

Ненаголошений **и** вимовляється з наближенням до **е** (*би́ток, ди́тина*). Відповідно легшає ступінь напруженості вимови такого **и**.

Методичні поради. Щоб уникнути неточності звучання **и**, слід стежити за тілом язика в процесі артикуляції. Корінь язика не має перенапружуватися, відтягуватися до стінки глотки, тягнучи за собою і кінчик язика від нижніх зубів.

Під час артикуляції **и** не потрібно надмірно розтягувати куточки вуст в боки та слід стежити за рухом нижньої щелепи: між верхніми й нижніми зубами має бути щілина приблизно в сантиметр (на товщину графітного олівця).

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

ві́лити	кути (<i>мн.</i>)
хилити	везті
милити	нести́
плити	вести́
милиці	хатки (<i>мн.</i>)
полив'яний	парубки (<i>мн.</i>)
єхидний	жінки (<i>мн.</i>)
сваритися	столи (<i>мн.</i>)
утримувати	книжки (<i>мн.</i>)
уярмити	плести
миритися	мести

Словосполучення

- брести тихими низинами
- пришпилити насінини шипшини
- зняти личину лицемірства
- кити пливли тишком-нишком

Тексти

Диво дивне в далині –
Їде вершник на коні.
Ми пильніше придивились
І, виходить, помилились:
То не вершник на коні,
А туман у далині.
(Г. Чубач)

Отут жили древляни і древлянки.
Вони минули, як єдиний схлип.
(Л. Костенко)

Игикало-гигикало,
Само себе прикликало.
Їло з сміхом пироги
І сміялось: «Ги-ги-ги!»
(Г. Чубач)

- * Купив кріль пилку, поклав на узгірку. Поки пилку шукав, комар пилку украв.
- * Микито, скажи, це ти, чи це не ти?..
- * Кит kota по хвилях катав – кит у воді, кіт на киті.
- * Наша нива – не лінива, бо на ниву – впала злива.
(Г. Чубач)
- * Буде лис дружити з нашими курми, як весна до літа виїде саньми.
(О. Сенатович)
- * Ми малі коли були, то носили постולי. А коли повиростали – постולי малими стали.

Прислів'я та приказки

- * Била Хима Євдокима, пішла позивати – присудили Євдокиму й ще Химу прохати.

- * Він дуже розумний: решетом у воді зірки ловить.
- * Колос повний гнеться до землі, а порожній – догори стирчить.
- * Смішки з чужої лемішки; своєї наколоти та й реготи.
- * Яке дибало, таке й здибало.
- * Були в кози роги, та стерлися.
- * Коли любиш тепло, то терпи й дим.
- * Поки діда, поти й хліба, поки баби, поти й ради.
- * Коли не пиріг, то й не пирожися, коли не тямиш, то й не берися.
- * Козача потилиця панам не хилиться.
- * І хліб пекти, й по телята йти, коли б мені, Господи, Василя знайти.
- * У Килини та Горпини як не весілля, то родини.
- * Як приймали, то й сала давали, а як прийняли, то й хліба не дали.
- * Лисом підшитий, псом підбитий. І такий спритний, що із-під стоячого підошву випоре.
- * При добрій годині – брати й побратими, а при лихій годині – нема й родини.
- * Треба нахилитись, щоб з криниці води напитись.

Нелабіалізований переднього ряду високого піднесення.

При утворенні зібране тіло язика подається вперед. Кінчик язика упирається в нижні зуби. Бокові краї язика зімкнені з альвеолами верхніх бокових зубів. До твердого піднебіння високо піднімається передня спинка язика. Прохід у носову порожнину закритий м'яким піднебінням (див. мал. 2). Голосові зв'язки вібрують.

Унікаючи плоского звучання *i*, потрібно стежити за положенням губів, куточками вуст та рухом нижньої щелепи: губи розтягнені, як на посмішку, але трохи стримувані в куточках; між верхніми та нижніми передніми зубами – щілина. Верхня губа злегка піднята вгору, трохи відкриває передні верхні зуби.

Наголошений *i* вимовляється напружено. Під час вимови пом'якшує попередні приголосні звуки.

**Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання**

ігри	ілюзійний	івасі
інколи	імітаційний	інсі (амплуа кит. театру)
ібіс	еміграційний	попурі
іноді	імовірний	калачі
іго	імпресіонізм	рубці
іній	східці	стільці
імпульс	анімаційний	стрільці
інший	інверсійний	борщі
ікло	тендітний	моржі

Словосполучення

– свої ідеали	– покриті іржею	– журі ігор
– імовірні імпульси	– художні інкрустації	– візаві Ігоря
– пластівці імпортні	– у вірші інверсія	– свіжі ідеї

Тексти

Індик в миску воду лив. Індик шию довго мив. Індичатко помагало – Індика за хвіст тримало. І гусак почав сваритись: – Індики, а годі митись!	Івасик іграшками грався, А по двору ішов індик. Івась побачив і злякався, І від індіка в дім утік. (Н. Забіла)
---	--

(Г. Чубач)

- * Ішов індик з індичкою, ішов понад водичкою.
* І – підслухало розмову. І – з'єднало слово з словом. І – виспівує пісні: і веселі, і сумні. Над собою крапку носить і нічого в нас не просить.

(Г. Чубач)

- * Біля моря долілиць спину гріє хлопчик Гриць. Перележав, перегрів, горе Грицю – підгорів.

(В. Струтинський)

- * Казала наша панночка Марія Іванівна вашій панночці Марії Іванівні, щоб ваша панночка Марія Іванівна нашій панночці Марії Іванівні дали олії.

Прислів'я та приказки

- * В очі, як лис, а позаочі, як біс.
- * Добре насіння і на камені зійде.
- * У місті, як у тісті, а без грошей нема чого їсти.
- * Наговорив сім міхів горіхів, гречаної вовни, та не всі повні.
- * Батько хай іде орать – його коні знають, ну а я піду гулять – мене гості чекають.
- * Кругом їздили: саньми й возом зачіпали, а він – як пень.
- * Ой, піч, моя піч! Коли б я на тобі, а ти на коні – славний би козак був із мене.

Методичні поради до роботи над голосними. На початковому етапі роботи над відпрацюванням навичок вимови й звучання українських голосних звуків у вправах швидкий темп мовлення використовувати небажано. Робота у повільному й помірному темпах мовлення розвиває фонематичний слух в учнів і дає можливість локальніше зосередити увагу на особливостях звукової природи українських голосних. Через повільно-помірний темп – до швидкого, а не навпаки.

Стежити за тим, щоб вимовлялися й звучали обидва голосних у позиціях їхнього збігу: попереднє слово закінчується голосним, а наступне – починається. Йдеться як про однакові (*гострого олівця, біла акація*), так і про різні звуки (*тепла осінь, мілке озеро, цікава ідея, відома істина* тощо). Те саме стосується й збігу голосний-йотований (наприклад: *я акторка, є енергія, її оцінка* тощо).

Також слід пам'ятати, що в усному мовленнєвому потоці окремо, ізольовано, голосні звучать дуже рідко (як сполучники, вигуки тощо).

Йотовані звуки

Звуки, що вимовляються з **й**, називаються йотованими. Їх утворюють з приголосним **й** голосні (окрім *и*): **йа** = **я**, **йе** = **є**, **йу** = **ю**, **йі** = **ї**. Тобто відбувається йотація голосних.

На письмі йотовані передають м'якість приголосного (*люди, сюди, ряди, ряснота, дяка, порятунк*).

– Неправильну вимову йотованих звуків спричиняє цілковите зникнення звучання й. Оскільки цей приголосний – їхній початковий елемент, то роботу над відпрацюванням навичок точності вимови цих звуків варто почати з унормованості вимови **й**.

Й

Середньоязиковий сонорний м'який щілинний приголосний.

Під час артикуляції кінчик язика розташовується біля ясен передніх нижніх зубів. Середня частина язика наближена до твердого піднебіння, утворюючи щілину для проходження струменя видихуваного повітря (напружений і короткий). М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Губи й зуби налаштовуються на вимову наступного звука. Голосові зв'язки вібрують.

Малюнок 3. Схематичний профіль артикуляції й.

Примітка. Згідно з Новим українським правописом сполучники й частки **і**, **й** та **ї**, **й** на початку слів вживаються так:

1. **І** – в позиціях між приголосними: *тут ідеться про порядність і чесність; Вклонюся – навіть не зирнеш І головою не кивнеш (І. Франко);* після крапки, коми, крапки з комою, двокрапки, крапками, перед приголосним: *І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм... (Т. Шевченко);* на початку речення: *І будуть люди (А. Дімаров); І смеркає, і світає, День божий минає, І знову люд потомлений, І все спочиває (Т. Шевченко); І сьогодні, і завтра, і навек (Л. Костенко); І блідий місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав (Т. Шевченко); І ти лукавила зо мною (І. Франко);*

2. **Й** – між словами, що закінчуються й починаються голосними: *Ганна й Антін; оце й усе;* між голосним і приголосним: *воно й правда; други й недруги; таке й насіння; Зносить і труд, і спрагу, й голод, Бо вам призначено скалу сесю розбить (І. Франко);*

3. Тільки **і** вживаємо, якщо зіставляємо поняття: *добро і зло; ніч і день; батьки і діти;* перед словом, яке починається з **й, є, ї, ю, я**: *Оксана і Юхим; Петро і Юліан;*

Після **й, я, ю, є, ї** вживаються сполучники **і** або **та**: *Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди (І. Франко); гнівнії та сердиті (І. Франко).*

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- аі – аі – аі – аі – аі ... (поступово прискорюючи темп вимови)
- еі – еі – еі – еі – еі ... (прискорюючи ...)
- уі – уі – уі – уі – уі ... (прискорюючи...)
- іі – іі – іі – іі – іі ... (прискорюючи...)
- зі – зі – зі – зі – зі ... (прискорюючи...)

йолоп	прайм-тайм	елей
йол	Ейнштейн	рій
йойкання	рейнвейн	клей
йорж	гайка	ювілей
йти	рейка	бай
йог	лушпайка	йой

йод	гойдалка	змій
йота	майка	глитай
йодований	батальйон	бій
йога	рейд	гай
йогурт	лійка	чай
йоржик	курйоз	глей
йох	серйозний	плай
ймення	мільйон	лій

Словосполучення

- йорданський йол
- йодистий йод
- вживай яблучний йогурт
- йоржистий йорж
- легенький-легенький
- йоркширський йоркшир
- ювілей йога Йосипа Йолкіна
- якийсь такий серйозний
- не ірландський, а індійський Йол (*місто, яке є і в Індії, і в Ірландії*)

Тексти

Йоржик з йоржиком дружив.	Йоржа впіймав на вудку Йосип,
Йому ласти він купив.	Схопив і зойкнув: ой-йо-ой!
Йоржики сміялися.	Не знав, напевно, Йосип досі,
Йоржики раділи.	Який колючий йорж отой.
Йоржики ті ласти	(Н. Забіла)
Й разу не наділи.	

(Г. Чубач)

Стоїть гора високая,
 Попід горою гай, гай...
 Зелений гай, густесенький,
 Неначе справді рай!

(Л. Глібов)

Прислів'я та приказки

- * Умів сказати, умій і змовчати.
- * Свій край, як рай, а чужа країна, як домовина.
- * Не бійся розумного ворога, бійся дурного приятеля.
- * Не бий дубцем, а карай слівцем.
- * Я такий, як хліб м'який.
- * Рубайте, мамо, дрова, поки я живий.
- * Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить.
- * Всякий розумний по-своєму: один спершу, а другий потім.
- * Який кущ, така і хворостина, який батько, така й дитина.

Ю

Фонематична варіантність для тренування вимови й звучання

- уй – уй – уй – уй – уй ... (поступово прискорюючи темп вимови)
- йу – йу – йу – йу – йу ... (поступово прискорюючи темп вимови)

юрта	тютюн	гуляю
Юлій	мініатюра	п'ю
юний	увертюра	б'ю
юність	гіпюр	полюю
юнкер	рюмсати	білю
Юрій	плюск	адью
юшка	пюпітр	меню
юнга	бюро	полю
юрбище	баюра	горю
юхта	тюль	горюю
юрмище	ілюзія	палю
Юлія	рюкзак	молю
ююба (рослина)	кювет	варю

Словосполучення

– смакую юшкою Юрковою	– адью, Юрію
	– марю Юліаном
– малюю юколу (<i>риба</i>)	– міряю юбку
	– з юною юніоркою
– інтерв'ю Юлії Юліївни	– роблю юрту
	– відмірюю ююбу
– недолюблюю юрбу	– люблю ювеліра
	– святкую ювілей

Тексти

<p>Юро! Юро! Оглянися! В'юн на вудочку зловився! Поки Юра позіхав – В'юн з гачка у воду впав. І поплив собі, поплив... Юра юшки не зварив. Юро! Юро! Не журись В'юн ще зловиться колись. (Г. Чубач)</p>	<p>Над Дніпровою сагою Стоїть явор меж лозою, Меж лозою з ялиною, З червоною калиною. (Т. Шевченко)</p>
---	---

- * Ювіляра ювеліра Юр'єва Юрія Юрійовича ювелірною прикрасою вітали на ювілеї.
- * Юрта на снігу стоїть, юшка на вогні кипить.
(О. Олесь)
- * На поляні під сосною – гарно-весело весною.
(В. Лучук)
- * Коники-цимбалюки грають, грають в дві руки.

Прислів'я та приказки

- * Будь людиною, а не тією твариною, що догори щетиною.
- * То снідаю, то обідаю – і погуляти ніколи.

- * Сюдою-тудою, поза околицею.
- * Жирую та плаваю, як пампук в олії.
- * Не той ворог, що перед тобою, а той, що за спиною.
- * Брехні слухають, а брехунів б'ють.
- * Хто торгує брехнею, розплачується правдою.
- * Хвалиться собою, як телепень писаною торбою.

Я

Фонематична варіантність для тренування вимови й звучання

- ай – ай – ай – ай – ай ... *(поступово прискорюючи темп вимови)*
- йа – йа – йа – йа – йа ... *(поступово прискорюючи темп вимови)*

явір	ябедниця	пеня
ярус	явлення	прання
ява	яглиця	ягня
якір	являтися	свиня
яшма	ягідниця	петля
яструб	ягниця	щєня
ятір	ячниця <i>(ячмінна солома)</i>	ім'я
яма	яворіння	кутя
яр	яблуня	рілля
явка	зяння	дитя

Словосполучення

- осіння ягода
- ягня ягнички
- убрання для ярмаркування
- вбрання Явдохи
- остання ява
- як-не-як – Яків Якович
- яєчня якісна
- ягіддя яблуні

Тексти

Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте дядьку п'ятака.

Одчиняйте скриньку
Та давайте сливку.
Одчиняйте сундучок
Та давайте п'ятачок.

(нар. колядка)

Явір гнеться над водою.
Ятір сохне під вербою.
(О. Олесь)

– Як як?

– Як як як? Як – як як.

- * Мар'яна та Дем'ян посварились за бур'ян.
- * Якось Яків сіяв мак так-сяк, абияк. Виріс ярий Яків мак.
Та щось коле, як їжак.
- * Ім'я, яким Яким хрестив Якіма, – Яким Якимович Якимов.
- * Явдоха і Яків наярмаркували на ясинуватському ярмарку раків.
(Т. Кобзар)
- * Ялинка ясними вогнями яскраво світиться й сія.
(Н. Забіла)
- * Якийсь Яків довго явав. Всім за того Якова ну якось ніяково.

Прислів'я та приказки

- * Пам'ятаю, як нині, що торік десятий понеділок був у п'ятницю.
- * Така честь, як собаці в ярмарок: або всюди ганяють, або хазяїн до воза прив'яже.
- * Якщо на своєму язиці не втримаєш, то на чужий не сподівайся.
- * Як бідний плаче – ніхто не бачить, а багатий скривиться – усяк дивиться.
- * Від злого коріння – таке й насіння.
- * Що козак – то п'ятак, а за дівку – гривня.
- * Як гуляв, так гуляв, ні чобіт, ні халяв.
- * І будень, і неділя – все лінивому безділля.

- * Такий, що із вареного яйця курча висидить.
- * Рідня – серед дня, а як сонце сховається, то й не родичаються.

Є

Фонематична варіантність для тренування вимови й звучання

- ей – ей – ей – ей – ей ... (поступово прискорюючи темп вимови)
- йе – йе – йе – йе – йе ... (поступово прискорюючи темп вимови)

євро	яечня	мотає
єдиний	порт'єра	рубас
єгер	Рив'єра	твое
єдність	прем'єра	мое
єхидна	об'єм	свое
єресь	бар'єр	читає
єрик (<i>протока</i>)	кар'єра	співає
ємність	аудієнція	льє (<i>міра довжини</i>)
єство	Євдокія	муміє
єна	клієнт	обіймає
євшан-зілля	пацієнт	думає

Словосполучення

- монпансьє єфрейтора
- дорікає єгера Єршова
- немає єлею
- Готьє-європєєць
- п'є «Єсєнтуки»
- єй-єй єнот
- перевірєє євролінію
- дістає єврочек
- заповнює ємність

Тексти

Єноти вивели гуляти
Своє єдине дитинча.
За їх сім'єю вовк зубатий
Єхидно стежить з-за куща.
(Н. Забіла)

Є нікуди не втікає.
Є про звірів ще не знає.
Тож лякатися не вміє.
Є завжди лише радіє.
Гляне звір на букву Є
І забуде зло своє.
(Г. Чубач)

Є не каже, що немає.
Є завжди мене чекає.
– Є, – кажу, – мене нема!
Є сміється: «А дарма!»
Є таке-от з усіма:
Є й тоді, коли нема.
(Г. Чубач)

І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває...
(Т. Шевченко)

Пишається калинонька,
Явір молодіє.
А кругом їх верболози
Й верби зеленіють.
(Т. Шевченко)

* Єхидна єнотам єхидно сміється. Мабуть, через те і єхидною зветься.

(Г. Чубач)

* Вітер віє, віє буйний, віє за горою...

(Б.-І. Антонич)

ПРО КОЛЬЄ І МОНПАНСЬЄ

- Конферансьє, чиє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Лавуазьє, не твоє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Ні, не моє монпансьє і кольє у фое ательє!
- Готьє, не твоє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Ні, не моє монпансьє і кольє у фое ательє.
- Монтеск'є, не твоє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Ні, не моє монпансьє і кольє у фое ательє.
- Жусьє, не твоє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Ні, не моє монпансьє і кольє у фое ательє.
- Руж'є, не твоє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Ні, не моє монпансьє і кольє у фое ательє.
- Фур'є, не твоє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Ні, не моє монпансьє і кольє у фое ательє.
- Реньє, не твоє монпансьє і кольє у фое ательє?
- Ні, не моє монпансьє і кольє у фое ательє.
- А чиє ж монпансьє і кольє у фое ательє?
- Я кондотьєр Ак'яб-П'єр П'ємонт Барб'є!
- То є моє монпансьє й кольє у фое ательє!
- Ад'ю, конферансьє, Лавуазьє, Готьє, Монтеск'є,
Жусьє, Руж'є, Фур'є, Реньє!

(Т. Кобзар)

Прислів'я та приказки

- * Відвага або мед п'є, або сльози ллє.
- * Згода дїм будує, а незгода – руйнує.
- * Індик хоч не співає, та багато думає.
- * Де двоє, там рада, а де третя, там зрада.
- * Чим мудрий стидається, тим дурний величається.
- * Як віз ламається, чумак ума-розуму набирається.
- * Мудрий не все скаже, що знає, а дурний не все знає, що каже.
- * Дївчина, як тїнь: ідеш за нею – втікає, від неї йдеш – доганяє.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

– ій – ій – ій – ій – ій ... (поступово прискорюючи темп вимови)

– йі – йі – йі – йі – йі ... (поступово прискорюючи темп вимови)

їжа	езуїт	солов'ї
їдко	попоїсти	бої
їсть	доїхати	гаї
їхати	атеїзм	плаї (мн. від плаї)
їздячи	Каїр	мої
ївга	Ізмаїл	хазяї
їхній	Енеїда	твої
їжитися	руїна	свої
їжджений	наївність	чиї
їдений	мишоїд	колії (мн. від колій)
їжмо (нак. спос.)	боїться	палії (мн. від палій)
їздець	конвоїр	Вінї
їстоньки	героїзм	Луї
їдкий	країна	чаї
їдь (нак. спос.)	егоїзм	гультяї (мн. від гультяй)

Словосполучення

– її їжа – їхньої їдальні – молоді ївги
– палії їжилися – веселії їжаки – колії їли

Тексти

Їжак покликав їсти й пити
Своїх маляток-їжачків.
Та не схотіли діти їсти,
Він їхню їжу сам поїв.
(Н. Забіла)

Їхали ми їхали –
до горбка під'їхали.
Виїхали, з'їхали –
далі поїхали.
Їхали ми їхали –
до ями під'їхали –

Їла нині диню Ївга. яму об'їхали
А ти нині диню їв, га? і далі поїхали.
(В. Лучук)

* Луї їхав у Каїр. Вінї їздив в Ізмаїл.

(Т. Кобзар)

* На грїш амуніції, на десять амбіції.

Методичні поради: у роботі над вимовою **я, ю, є, ї** акцентується увага на тому, що вони утворюються за допомогою двох звуків: спочатку язик має точно зартикулювати **й**, а потім – голосний. Але звучать злитно, неподільно, як один звук. Особливо це потрібно контролювати у випадках збігу йотованих.

Комбіновані звуко- та словосполучення з йотованими

- Її-єє-яя-юю, її-єє-яя-юю, її-єє-яя-юю..
- Їй – ююй – єєй – яяй – їй – ююй – єєй – яяй ...
- Їє – яяю – їя – ює – їю – єя – їє – яяю – їя – ює ...
- Єяй – юй – яюй – їєй – єяй – юй – яюй – їєй ...

* Тієї (моєї, твоєї) Явдохи (4-5 р.)

* Мій (твій) йод, (яд, яр, ярус)...

* Моє (твоє, її) яблуко...

* Крайня яблуня...

* Безкрай красвид...

* Яструбеня яхтсмен з іронією ...

* Алеєю я йду, минаю я явір...

* Було однією суцільною радістю...

* Конституцією єднані...

* До останньої ягоди...

* Найверхній ярус – це «райок»...

* Роєм рояться в неї ідеї...

* Сва вишиває єдваб (*кошт. шовк. ткан.*)

Тексти

- * Сіяв-віяв дід Мусій – вуса, вії у вівісі. Сіяв, віяв висівав, славному пісеньку співав: сію, вію, висіваю, бо вівсьяні вуса маю.
(Г. Чубач)
- * Як молодим бував, то сорок вареників з’їдав, а тепер хамелю-хамелю і насилу п’ятдесят умелю.
- * З лежі не буде одежі, а за спання не купиш коня. Бо ми п’ять день не робимо, а два відпочиваємо.

Соловей крилом в куцах заб’ється
І, коли покличу я його,
Перелле він пісню в моє серце
З дзьобика солодкого свого.
(В. Сосюра)

Люди їдуть по ліщину, А я їду по дівчину Сам.	– Тобі, тату, не питати. Скільки стоїть – треба дати Нам.
Люди їдуть з ліщиною, А я їду з дівчиною Вдвох.	Скільки стоїть – треба дати, Нехай варить вечеряти Нам!
Питається батько в сина: – Скільки стоїть ця дівчина В нас?	Наварила каші з бобом, Поставила перед лобом – Їж!
Наварила каші з просом, Поставила перед носом – Їж!	
(з народ.)	

Хто бував на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках, і весною... Весною там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть і усі соловейки защебечуть. Стільки соловейків тоді щебече – і злічити, здається, не можна. Одного разу,

у дорозі, вилучилося мені заночувати у селі, у маленькій такій хатці у вишневім садочку. Приїхали ми пізно ввечері і зараз спати полягали. На селі хутенько, як сонечко закотилось, помовкли голоси і рух усякий повмер.

Усе округи дуже тихо було: чутно тільки – шорошить листя під віконечком, та леління води річкової коло млина, та десь недалечко хтось потихесеньку дитину люляв – і очі стулялися. І вже почало снить і марить... коли під віконечком соловейко у вишнях свиснув, трохи оддалік другий, третій, і вже не знаю, скільки їх почало по-свистувать, наче вони б перегукувались. Перегукувались, перегукувались та потім як усі разом укупі защебетали, – усе поглушили: ні шороху листя, ні леління води, ані колисання, – і весь сон одігнали, усю дрему й мару. Що зімкнеш очі, то щебетання, здається, голосніш розкочується...

Втома томить усе гірш, сон усе хилить міцніш, та ні втома томяща, ані сон міцний не змогли сього щебетання. Лучче вже, думаю, устати та сісти посидіти коло віконечка. Узеньку уличку, як зараз, бачу поперед собою і біленькі хатки з темними віконечками, через низькі ліси вишенник у білих сяючих квітах. Непевний світ місяця-молодика серпорогого, зорі меркаючи, і, як зараз, чую, як було свіжо, пахучо й тепло... А щебетання гриміло й розкочувалося до самого світу – все-таки і не дали соловейки спати до ранку.

(М. Вовчок «Кармелюк»)

Особливості вимови й звучання українських приголосних звуків

Дзвінки приголосні

Дзвінкими приголосними звуками є ті, що утворюються за допомогою голосу та шуму: **б, г, г', ґ, ґ', д, д', дж, дж', ж, дз, дз', з, з'**.

Поширена помилка у вимові дзвінких – оглушення їхнього звучання в мовленнєвому потоці. Тобто заміна парним глухим: **б – п, г – х, ґ – к, д – т, дж – ч, дз – ц, з – с**.

Правильна вимова: в кінці слова, у складах поруч із глухими звуками дзвінки не оглушуються: *короб, холод, збіг, мороз, стрибки, колодка* тощо. Інколи наступні після глухих дзвінки приголосні навіть можуть «одзвінчувати» глухі, тобто впливати на їхнє звучання: *молотьба* звучить як *молодьба*, *отже* – як *одже*, а *як же* – як *а яг же* тощо.

Варіанти слів, де можливе оглушення **г**, подані в матеріалі до звука.

Інформацію щодо роботи над звуками **дж, дз** подано у «Африкати»; про звук **ж** – у «Шиплячі звуки»; про звук **з** – у «Свистячі звуки».

Б

Дзвінкий проривний губно-губний приголосний.

Утворюється при змиканні верхньої та нижньої губи. Струміння повітря проривається крізь зімкнення. Через це його ще називають вибуховим. М'яке піднебіння піднімається, закриваючи прохід у носову порожнину. Положення язика у ротовій порожнині вільне чи налагоджується на вимову наступного звука. Голосові зв'язки вібрують.

На початку, в середині та в кінці слова ніколи не втрачає дзвінкості під час вимови **б** не переходить у звук **п**.

Може бути подовженим (*обби-вальник*), твердим (*верба, бочка, бурий, беркут*) і напівпом'якшеним (*білка, білий*).

У словах іншомовного походження вимовляється м'яко (*бюргер, бюрократія, бязь, бюджет*).

Малюнок 4. Схематичний профіль артикуляції **б**.

Методичні поради. Слід уникати таких вад вимови: неповноцінне зімкнення губів (щілина між губами), що дає вимову не з проривом, а з придихом; під час артикуляції звука **б** активно задіяні навкологубні м'язи (розташовані біля зовнішніх контурів губів), а самі губи змикаються (стулюються), а не «склеюються» (коли верхня й нижня нібито закручується всередину). Щоки під час вимови не надуваються!

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- бббу бббо ббба бббе ббби бббі
- уbbb обbbb абbbb еbbb иbbb іbbb
- бу-пу-бу-бупубубу бо-по-бо-бопобобо ба-па-ба-бапабаба
бе-пе-бе-бепебебе би-пи-би-бипибиби бі-пі-бі-біпібібі
- бптбу бптбо бптба бптбе бптби бптбі
- блтпу блтпо блтпа блтпе блтпи блтпі
- булуру болоро балара белере билири білірі бюлюрю
бяляря бьольорьо белере білірі
- лубуру-лурубу лоборо-лоробо лабара-лароба лебере-леребе
либири-лириби лібірі-лірібі любюрю-люрюбю лябьяря-лярябя
льобьорьо-льорьобьо лебере-леребе лібірі-лірібі

– рулубу-рубулу ролобо-роболо ралаба-рабала релебе-ребеле
рилиби-рибили рілібі-рібілі рюлюбю-рюлюлю рялябля-ряляля
рольольо-рьольольо релебе-ребеле рілібі-рібілі

бабка	барбарис	зоб
бюст	барабан	краб
бульба	забобон	дріб
бубон	баобаб	чуб
бульбашка	бабай	раб
баба	бобслей	граб
брід	добробут	дуб
бобер	білобокий	зуб
бамбук	обабіч	зруб
бомба	бабодур	куб
бублик	бубоніти	клуб
бубна	будь-що-будь	гриб
бабак	бабуня	ромб
бабуїн	баболуб	поруб

Подовжена вимова в позиції подвоєння

оббити	оббирання
оббігти	оббризкати
оббілити	оббріхування
оббривати	оббудувати
оббиття	оббивач
пооббивати	пооббігати

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

– хліб білий	– апломб бувалого	– герб барона
– виріб блискучий	– дзьоб білобокий	– гриб боровик
– погріб бабусі	– скарб бібліографа	– щоб було

Словосполучення

- баобабовий бовдур
- забіліли білі берези
- набубнявіння бруньок
- зруб із букових брусів
- бубон із Нойбранденбурга
- бундючний будяк

Тексти

Бабрались в брудній баюрі
Два бобри брунатно-бурі.
– Правда, брате бобре, добре?
– Дуже добре, брате бобре!

(Б. Стельмах)

В будь-якого будяка
Будячиха будь-яка.
(О. Орач)

Бубоніла баба бабі:
– Ой, не дмухай на кульбабу.
Бо з кульбаби полетять
Сто малих кульбабенят.

(А. Качан)

Білий гриб боровик
Він до свого бору звик.
Грибника злякався –
В глицю заховався.
Ні очей, ні вушок –
Сам лиш капелюшок.

(О. Орач)

- * Бабин біб розцвів у дощ. Буде бабі біб у борщ.
- * Білка бігала багато. Бо шукала в лісі брата.

(Г. Чубач)

- * Будинок білий біля річки з балконами на кожен бік.

(Н. Забіла)

- * Бобер на березі з бобренятами бублики пік...
- * Бурі бобри брід перебрели, забули бобри забрати торби.
- * Біг бичечок білий, біг. А в бичечка збитий ріг.

(В. Гринько)

- * Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом.
Дуб пригнув за чуба бука – буде букові наука.
- * Був бик тупогуб, тупогубенький бичок. У бика біла губа була тупа губа.
- * Боронила борона по боронованому полю.

Г Дзвінкий гортанний фрикативний приголосний.

Звук називають глотковим, або фарингальним, через те, що під час його артикуляції корінь язика зближується із задньою стінкою фаринкса (глотки). Кінчик язика наближається або відходить від нижніх зубів – залежно від сусідніх звуків. Задня частина спинки язика піднімається, створюючи щільну із м'яким піднебінням, яке закриває вхід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

Оглушення під час вимови відбувається лише в позиції перед глухими в середині слова (*кігті, нігті, легко, вогко*). В кінці слова дзвінкість звучання *г* не втрачається.

Примітка. Згідно з Новим українським правописом:

- *г* пишеться в загальних та власних назвах іншомовного походження на місці **h, g** (*багаж, абориген, болгарин, бригада, газета, генерал, горизонт, грамота, делегат, магазин; Євангеліє, Гомер, Англія, Гаага*);
- *г* звучить у запозичених словах зі звукосполученнями **гео-, -лог-, -гог-, -грам-, -граф-** (*агресія, географія, педагог, кілограм, геологія, агітація, флюорографія, фотографія* та ін.);
- на місці **g** в словах іншомовного походження та у власних назвах вимова як **г**, так і *г* не є порушенням орфоепічної норми (*Гете й Гете, Гарібальді й Гарібальді, Гібралтар і Гібралтар* та ін.);
- звук **h** переважно передаємо через *г*: (*гандбол, гербарій, гінді, гіпотеза, горизонт, госпіс, госпіталь, гумус; Гарвард, Гельсінкі, Гіндустан, Гейне* тощо).

Малюнок 5. Схематичний профіль артикуляції *г*.

**Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання**

- ггуу ггго ггга ггге гаги гггі
- уггг оггг аггг еггг иггг іггг
- гугугуг гогогог гагагаг гегегег гигигиг гігігіг
- плугуруг глогорог глагараг глегерег глигириг глігіріг
- луругу-рулугу-ругуглу лорого-ролого-рогогло
ларага-ралага-рагагла лереге-релеге-регегле
лириги-рилиги-ригигли лірігі-рілігі-рігіглі

гадка	гематоген	торг
грудка	гігант	маг
галка	гонг	плуг
гілка	галоген	пруг
гидко	гиготіти	круг
гірка	гігієна	біг
грім	Гетебóрг	сленг
грязько	гиготати	борг
грядка	гуготіти	сніг
грубка	гагара	друг
глотка	гегемон	стіг
голка	гагауз	поріг
гичка	гагакати	обіг

Словосполучення

- його горщик
- пиріг горілий
- ніякого горя
- бульдог гавка
- старого горобця
- друг гравець
- того городу
- борг Григорія
- смокінг
галантного гостя

Проривний задньоязиковий дзвінкий приголосний.

Під час артикуляції задня частина спинки язика піднімається вгору і змикається із м'яким піднебінням, яке своєю чергою закриває прохід у носову порожнину.

Кінчик язика відходить від нижніх зубів разом із тілом язика. Голосові зв'язки вібрують. Губи й зуби набувають положення наступного голосного.

Вживається в українських словах та в давно запозичених і зукраїнізованих.

Малюнок 6. Схематичний профіль артикуляції г.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- ть–дъ–къ–Гъ ∨ ть–дъ–къ–Гь... (Г – активна вимова)
- гту гто гта гте гти гті
- утг огг агг егг игг ітг
- гбу–гду гбо–гдо гба–гда гбе–где гби–гди гбі–гді
- гулг голг галг гелг гилг гілг
- лугуруг логорог лагараг легерег лигириг лігіріг
- лупугуг лопогог лапагаг лепегег липигиг ліпігіг
- глуглугу глоглого глаглага глеглеге глиглиги гліглігі
- кугулугуг коголоогог кагалагаг кегелегег кигилигиг кігілігіг

габлі (вила)	герготати (галасувати)
зигзаг	гавзун (вел. горщик)
гирлига (ціпок)	гляг
гвер (рушниця)	галаган (півень)
пінг-понг	гражда (садиба)
гургуля	дриг
гума	гигнути
ринг (форма монополії)	гвалт (крик, галас)
гергелі (гуси вел. породи)	морг (міра землі)

глей	гелгати
гег (<i>комічний трюк</i>)	гонта (<i>покрів. матер.</i>)
гелготіти	гrog
грунт	гелготати
гугля (<i>гуцульський одяг</i>)	гардувати (<i>вартувати</i>)
Горгани (<i>заповідник</i>)	гогель-могель

Словосполучення

– галаган гигнув	– гергелі гелготіли
– грати із ганджем (<i>з вадою</i>)	– гречно (<i>ввічливо</i>)
– гратулюю (<i>вітаю</i>)	– гражда газди (<i>господаря</i>)
– гава біля гвера	– гирлига для гаволова
– дзиглик (<i>стільчик</i>) на ганку	

В українській мові також завжди звучить звук г :

агрус	гудзик	грати (<i>решітка, а грати – на скрипці</i>)
гавеня	гавити	дзига
гуля	ганок	гринджоли (<i>сани</i>)
грунтовка	гелгання	горготіти
гегекати	гердан	джигун (<i>баламут</i>)
гелгання	гегнути	гніт (<i>у лампі, а Гніт – тиск, тягар</i>)
гатунок	гешефт	грунь (<i>вершина гори</i>)
гегати	гедзь	гуральня (<i>спиртovo-горілчаний завод</i>)

Тексти з г і г

Град городом прошумів.	Горобець, горобеня
Гарбузи геть чисто збив.	Галушок везуть горня.
Гримнув грім і знову град	Горобчиха – горошину.
Лопотить на виноград.	Кличуть гуску на гостину.
Я гукаю: «Годі! Годі	(В. Ладижець)
Нам гриміти над городом!»	
(Г. Чубач)	

Галасливі гави й галки
В гусенят взяли скакалки.
Гусенята їм гелгочуть,
Що й вони скакати хочуть.

Гуска грає на гітарі.
Гелготить гусак гагарі.
Горобець гука грака,
Гава гатить гопака.
(Ю. Кругляк)

Гармидер, галас, гам у гаї.
(Т. Шевченко)

Два газди і дві газдині
Гаразд газдували,
Їм газдується й донині,
Бо гараздували.
(О. Орач)

Грізно грима грім горою –
Гонить гомін градобою.
Гнеться груш гнучке гілля.
Гонить гуси Гнат: – Гиля!
(В. Лучук)

Гава всілася на ганку
І сиділа там до ранку.
Вранці гуси пробігали,
Гаву з ганку геть прогнали
(Г. Чубач)

Гава дуже любить каву.
Чорна гава чорну каву.
Чорна-чорна гава з гав.
Чорну-чорну каву з кав.
Вже й у зернах уживала –
Зерна кавові жувала.
Попила їх і поїла!
З кави гава й почорніла.
(О. Орач)

* Гончара глина годує ... (4-5 р.)

(нар. присл.)

* Гагакала гагара гагарці про гагат гагатовий...

(Т. Кобзар)

* Гелготів гусак весь ранок: «Гвалт, прогавив я сніданок, бо газдиня пізно встала, довго гудзик пришивала». Гедзь від сміху впав із ганку – набив гулю спозаранку.

(Г. Чубач)

* Свинка плащика купила. З нього гудзика згубила. Свинка гвалту наробила, поки гудзик замінила.

* Горох у городі виріс небувалий – горобці город пограбували.

Д

Передньоязиковий проривний дзвінкий приголосний.

Під час артикуляції твердого *д* варіантів позиції кінчика язика є два: перший – коли торкається альвеол верхніх передніх зубів, а другий – коли притиснений до нижніх зубів. Бокові краї язика в обох випадках притуляються до верхніх кутніх зубів. Струмień видихуваного повітря проривається крізь перепону між верхніми зубами і передньою частиною спинки язика. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

Малюнок 7. Схематичний профіль артикуляції *д*, *д'*.

Буває подовженим (зоддалік, *Аддіс-Абеба*, відданий, наддавати, наддалекий, віддружити), твердим (душа, давно, домна) або м'яким (дівка, подяка, дячок).

Під час артикуляції м'якого *д'* язикове тіло стає зібранишим, напруженим і розташоване у передньосередній частині ротової порожнини. Положень для кінчика язика так само може бути два варіанти. Але в позиції біля нижніх різців – положення є точнішим щодо нормативності звучання. Коли кінчик язика піднятий вгору під час вимови *д'* (у фонологічній позиції з *і*, *ь*), це може бути причиною «дзякання». А м'який звук *д'* ніколи не вимовляється як *ць*, що є брутальним порушенням норм українського мовлення.

Наприкінці чи на початку слова, а також перед глухими в будь-якій позиції *д* ніколи не втрачає дзвінкості звучання: не оглушується, не переходить у *т*.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання *д* та *д'*

- д-д-д-д-д-д-д-д-д-д-д-д-д-д-д-д...
- д-ттт д-ттт д-ттт д-ттт... (поступово прискорюючи темп)
- т-ддд т-ддд т-ддд т-ддд... (поступово прискорюючи темп)
- ддду дддо ддда ддде ддди ддді
- уддд оддд аддд еддд иддд іддд
- дну дно dna дне дни дні
- дуртрудруд дортроддрод дартраддрад дертредред
диртриддрид діртріддрід
- лурудудду лоророддо ларададда лередедде
лиридидди лірідідді
- рулуду-ролодо ралада-реледе рилиди-ріліді
рудулу-родоло ралада- реледе ридили-ріділі

даль	Давид	глід	мідь
дань	дудка	брід	падь
дар	дядько	дід	гідь
дог	дядина (жінка дядька)	обід	гладь
двері	досада	вид	чудь
двір	додому	сад	будь
дяка	додолу	плід	сядь (наказ. сп.)
день	день у день	слід	повідь
дерть	де-не-де	дрізд	заводь
дим	дидактика	чад	ведмідь
дріт	дідівський	бард	доповідь
дан	дедалі	парад	відповідь
дах	дундук	хід	розповідь
дух	дейдвуд	рейд	надголодь

Подовжена вимова в позиції подвоєння

безладдя	повіддя	груддя	підборіддя
жолуддя	приладдя	меддопомога	їддю
знаряддя	безпліддя	відділивши	віддих
угіддя	безводдя	погруддя	суддя
відлюддя	віддалік	пригоддя	розладдя
поріддя	віддання	громаддя	колоддя
безлюддя	віддяка	віддати	водовіддача
баддя	буддизм	гаддя	чистоводдя

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

– серед дня	– посеред двору	– над діжкою
– город досаджено	– будь-де дедраMATизує	– під дубом
– під деревом	– слід де-не-де	– перед дверима
– одуд дрiмав	– щодо догляду	– суддя дякував

Словосполучення

– буде до душі	– досвід дідівський
– дедалі дужчий	
– гладь дробинки	– дивуватися віддалік
– йде додому	
– дивитися в дно дня	– на дні ніде дітися
– додавати додатково	

Тексти

Дубові дрова дід рубає
В дворі під деревом старим.
А дiтвора допомагає
Носити дрова з двору в дiм.
(Н. Забіла)

– Оуде, оуде,
А де твій дiм буде?
– У саду на дубі
Буде, дiтки любі!

Дунав дядько Никодим:
– Де це взявся в домі дим?
Дунав дядько: «Що робить?
Двері, вікна відчинить?»
Доки дунав Никодим –
Де й подівся в домі дим.
(Г. Чубач)

- * Дрова рубали два діди-дроворуби...
- * Задумав діточок, задумав жениться. Ой, сів, дунав, дунав, задунав жениться. Що старої не хочеться, молода не піде. Ой сів, дунав, дунав, молода не піде.
(з нар.)
- * Попід деревами дубами напало жолуддя. Під жолудистими плодами – дубовики й піддубники.
- * Дятел дерево довбає – короїдів добуває. А без вредних короїдів буде дятел без обідів.
(Г. Чубач)
- * В домі Дмитра дим. Ой, ходім туди, ходім рятувати Дмитрів дим.

Прислів'я та приказки

- * Обідала не обідала, аби рід одвідала.
- * Добрий давалець: роботи дає з вінцем, а харч – видавцем.
- * Не тоді коня сідлати, як треба сідати.
- * Ідеш на день – бери хліба на три дні.
- * Як пошила, то й оділа. Кажуть люди, що до діла.
- * Рід великий, а пообідать ніде.

Сонорні приголосні

Сонорні (від лат. *sonorus* – дзвінкий, звучний) приголосні **й, в, л, л', м, м', н, н', р, р'**, або сонанти. Інформацію щодо роботи над звуком **й** подано у «Йотовані звуки». Звуки **м, м', н, н'** ще мають назву носові, а **р, р'** – дрижачі.

При творенні цих звуків голос переважає над шумом, оскільки в роботу активно задіюються голосові зв'язки.

В Губний щілинний сонорний приголосний. Під час вимови струмінь видихуваного повітря проходить крізь щілину, що утворюється завдяки наближенню нижньої та верхньої губів. Язик набуває положення як при вимові сусідніх звуків. Голосові зв'язки вібрують.

Пом'якшена вимова перед **я** (*свято, цвях, дзвякнути*). Напівпом'якшена губно-зубна – в позиції з **і** (*вітер, довіра, первістка, віяти*). Також **в** може бути губно-зубним перед **и, е** (*вити, вектор*). В словах іншомовного походження вимова переважно м'яка (*візаві, вілла, візит*).

Буває подовженим (*піввершка, ввижатися, піввуха, вваритися*).

Методичні поради. Для сценічного мовлення звук **в** краще відпрацьовувати як губно-зубний. Коли верхня губа напіввідкриває передні верхні зуби, що торкаються нижньої губи, це впливає на якісний бік та позиційне звучання голосу.

Малюнок 8. Схематичний профіль артикуляції **в**.

Звук **в** не оглушується й ніколи не уподібнюється з приголосним **ф**.

У словах звуки **в** та **у** чергуються, щоб уникнути небажаного збігу приголосних (коли слово закінчується на приголосний, а наступне починається на **в**). Наприклад: *зайшов вчитель – зайшов учитель, стовп впав – стовп упав* тощо. Але в деяких варіантах чергування не відбувається, бо це змінить зміст слова: *вдача (особливості характеру людини) – удача (успіх, бажаний результат), вклад (внесок) – уклад (порядок), вступ (початкова частина тексту) – уступ (східці)* тощо. Немає чергування і у словах іншомовного походження та власних назвах: *Врубель, університет, указ, ударник, Угорщина* тощо.

Чергування прийменників **у, в**:

Згідно з Новим українським правописом

у вживається:

– перед приголосним на початку речення: *У страху очі великі* (нар. присл);

– перед звукосполученнями **хв, тв, льв, св, зв, дв, гв** та перед наступними **в, ф** (незалежно від тих звуків, на які закінчуються попередні слова): *була у хвилі, у творчості, живе у Львові, у світі, у звуці, у дверях, у гвардії, у вікні, у фавулі*;

– між словами, що закінчуються й починаються приголосними: *Був у замку льох підземний* (І. Франко);

– на початку речення чи слова перед двома чи трьома приголосними: *У створенні образу – майстер; усталені норми вживання слова*.

– перед приголосним після розділових знаків (тире, коми, двокрапки, крапки з комою, тире, три крапки, дужки), які в усному мовленні відтворюються паузою: *щоденник, зошити, книги – у портфелі*;

в уживається:

– перед голосним на початку речення: *В етюднику лежало полотно для картини*;

- між словами, що закінчуються й починаються голосними: *написали в оголошенні*;
- перед аббревіатурою, що починається з вимови голосного: *в СБУ (в ес бе у); в НСТДУ (в ен ес те де у)*;
- після кінцевого в слові приголосного, перед голосним: *прийшов в обід*;
- після кінцевого в слові голосного перед початковим приголосним у наступному слові (окрім уже зазначених *хв, тв, льв, св та в, ф*): *були в театрі*;
- після скороченого слова на приголосний, але в якому при вимові повністю – кінцевий голосний: *1814 р. в с. Моринці народився Т. Шевченко*.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- ввву ввво ввва ввве ввви ввві
 - уввв оввв аввв єввв иввв іввв
 - вулуфув волофов валафав велефев вилифив віліфів
 - вовувалу вовувало вовувала вовувале вовували вовувалі
 - лувупу ловопо лавапа левепе ливипи лівіпі
 - фурвлу форвло фарвля фервле фирвли фірвлі
 - вампву вампво вампва вампве вампви вампві
 - невтовкму невтовкмо невтовкма невтовкме невтовкми невтовкмі
 - швидковству швидковство швидковства швидковстве швидковстви швидковстві
вовна	варварство	вплив
вариво	вервечка	масив
вавка	верства	порив
варивода	виштовхувати	улов
верхівка	вивойовувати	рів
вада	вивітрюватися	агов
вдивовижу	вдумуватися	став

вдувний	вишиковувати	гнів
верховіття	вимолочувати	сів
ваба	вмовкнути	посів
водопровід	вовкулака	вів
взулуватий	вивідувати	уостав

Подовжена вимова позиції подвосення

вволю	ввійшовши	ввічливий
вверх	бовваніти	ввечері
заввишки	ввесь	овва
піввірш	завважити	напівватний
наввипередки	наввимашки	невважаючи
ввосьмеро	піввіку	бовван
ввіч	введення	ввід
ввіз	ввіткати	ввіткнути
ввіччу	поввіходити	<i>(проникнути в глибину чогось)</i>

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

– пожалів виважено	– чудові вірші	– рукав вузькуватий
– повторював вправу	– пожовував вареник	– утікав від води
– вивітриував вовну	– відв’язував віжки	– був вечір

Словосполучення

– вивчав і повторював	– відварювання валеріани
– нервово покопирсався	– влаштувався повсюди
– почав перевиховувати	– вививатися вервечкою
– витанцьовував – витанцьовували	– виспівував – виспівували
– вагононавантажувачі	– вагонозавантажували

Тексти

Віл везе важучий віз –
Вовну, вату, верболіз.
Вперся віл, і впало з возу
Вісім в'язок верболозу.
(Ю. Кругляк)

Веселі вишні вкрили віти,
Виблискують з гущавини.
Василько воду лле на квіти,
Щоб вище вирости вони.
(Н. Забіла)

Вишневий цвіт
З вишневих віт
Вишневий вітер
Звіває з віт.

Возом віз верболіз.
Верболіз не довіз.
Не довіз, з воза зліз –
Верболіз б'є до сліз.
(І. Драч)

* Вовк-вовцюг вівцю волік...

* Виобмундируватися, переобвимундируватися...

(Т. Кобзар)

* Варка варила вареники, Василь взяв вареника. Варка Василя варехою.

* Вередували вереднички (*від вередниця*), що не зварили варенички (*від варениця*). Не вередуйте, вередниченьки, ось поваляться варениченьки.

Вимова в = ʋ

На початку слова перед приголосним, перед губними, у середині після голосного перед приголосним та в кінці слова звук **в** вимовляється як короткий нескладовий **ʋ** (*кров* – *кроʋ*, *вкриття* – *ʋкриття*, *вбіг* – *ʋбіг*, *вмовив* – *ʋмовиʋ*). Інколи помилково в зазначених фонологічних варіантах **в** вимовляють як повноцінний звук **у**: *діучина*, замість *діʋчина*; *Киїу* замість *Киїʋ*. Зауважимо, що **ʋ** має звучати набагато коротше.

Перед голосними **в** ніколи не переходить у нескладовий **ʋ**: *вата*, *ворота*, *вогонь*, *велич*, *вага*.

Варіантність звучання замість в нескладового (й)

ўхід	ўказівка	вилиў
ўперся	воўтузитися	ўдарий
ўправа	тоўкмачити	немоў
ўступ	воўчисько	ўпаў
ўчасно	гаўкіт	знайшоў
ўчинок	праўнук	висліў
воўк	поўсть	удаў
ўпустиў	тоўстуніў	пориў
ўступник	висноўкіў	норматиў
ўчитель	попіўський	зариў
ўкрутиў	стоўп	любоў

* Кіндрат (ʏ)вбрід брів(ʏ) – зустрів(ʏ) бобрів(ʏ). Зустрів(ʏ) бобрів(ʏ)
– бобри у рів(ʏ). Кіндрат добрів(ʏ) – змокрів(ʏ) до брів(ʏ).

(Г. Бойко)

Прислів'я та приказки

- * Вода в решеті не встоїть.
- * Вовк линяє, а вдачі не міняє.
- * Виміняв шило на швайку.
- * Ворона вороні ока не видовбас.
- * Всякому овочу свій вік.
- * Вік звікувати – не в гостях побувати.
- * Зустрічний вітер навіть вороні заважає
- * Без перевесла й віник не зв'яжеться.
- * Будь величний духом, а не новим кожухом.

Л

Сонорний щілинний передньоязиковий приголосний.

При артикуляції *л* кінчик язика торкається верхніх передніх зубів та початку альвеол. Боки язика не повинні притискатися до зубів, утворюючи щілину для проходжен-

ня видихуваного повітря. Задня частина спинки язика піднята у напрямку до м'якого піднебіння. Середня частина спинки язика ввігнута «сідлом». М'яке піднебіння перекриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

В іншому наявному варіанті артикуляції *л* кінчик язика піднімається майже за альвеоли верхніх передніх зубів. У такому разі нижче опускається і задня частина язика.

Л може бути подовженим (*гілля, вілла*), твердим (*латка, листя, лепта, тепло*) і пом'якшеним (*літо, клямка, ляцати, люцерна, люфт, фільм, півкуля, ткаля*).

При артикуляції *л'* м'язи язика більше напружуються, середня спинка язика піднімається до твердого піднебіння, кінчик язика – вище до альвеол. Через це *л'* – класифікують як середньоязиковий.

Малюнок 9. Схематичний профіль артикуляції *л*.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання л та л'

- л-л-л-л-л-л-л л-л-л-л-л-л-л...
- лллу ллло ллла ллле ллли ллли люллю лялля
льолььо лелле лілли
- уллл оллл аллл еллл иллл іллл юллль йоллль
яллль єллль їллль
- люлюрю льольорьо ляляря лелере лілірі
- рулулул роллолол ралалал релелел рилилил ріліліл
рюлюлюль рьольольоль ряляляль релелель ріліліл
- лурлу-рлуль лорло-рлоль ларла-рлаль лерле-рлель
лирли-рлилль лірлі-рліль

ліс	лілея	зал	сіль
лавр	ліліпут	мул	дубль

лаз	Ліверпуль	аул	біль
лак	лялька	бал	вуаль
лад	люлька	намул	кіль
лама	лямблія	загал	рояль
лан	ліберал	вал	пріль
льон	лелітка	віл	куль
лапа	лояльність	піл	міль
лот	любитель	гол	бріль
лев	ліплянка	хол	гель
лист	лоскотливий	шал	кріль
лігво	Лібревіль	схил	коваль
лід	лелека	опал	ваніль

Подовжена вимова в позиції подвоєння

рілля	вугілля	ллеться
зілля	провалля	гіллястий
застілля	безсилля	свавілля
бадилля	Ілля	безволья
Поділля	роздолля	ляний
засилля	вітрилля	гілляччя
породілля	ллючи	Аполлон
божевілля	дозвілля	зусилля
цурпалля	міллю	пріллю
ілліризм	іллогічний	копилля (<i>шевське знаряддя</i>)

Вимова на межі слів (чітка, через люфт)

- на схилі літ
- готель люкс
- стіл лялькарів
- поділ ляний
- кальвіль (*зимові яблука*) ловкенький
- у липах спали лилики (*кажани*)
- бріль лютняра
- куль льону
- роль лелеченяти
- бінокль Лади
- табель лектора
- жаль люстри
- педаль латунна
- попіл липкий

Словосполучення

- плавець-любитель лавірував – галявина в гіллястому лісі
- віл лельом-полельом (*дуже повільно*) чалапас-плентається
- лепетун і лепетуша лепетливі лепетуни

Тексти

Лис малий і більший лис
По гриби ходили в ліс.
Заздрить білка в лісі лису –
Лис лисички ніс із лісу.

(Л. Куліш-Зіньків)

Алла липку не вгледіла:
Липка листя загубила.
З липки листя не опало.
Липку ланьки обципали.

(Г. Бойко)

Зелен, зелен льон у полі.
Буде Лялі з льону льоля.
Білим, білим білована,
Мов лілея мальована.

Лисніє липовий
Липневий липець.
Липучий і лискучий
В білім збанку.

(Б.-І. Антонич)

- * Йшов поволі лісом лось... (4-5 р.)
- * Левеня і лисеня ловили лінів... (4-5 р.)
- * Росте липа біля Пилипа. Пилип біля липи очима кліпа. Листок із липи прилип-прилип до Пилипа.
- * Лепетлива лепетя (базіка) лепече. Перепитлива перепетя перепитує. Лепетлива лепетя не перелепечиться. Перепитлива перепетя не перепитається.
- * Неначе ляля в льолі білій.

(Т. Шевченко)

- * Мала з села вола вела. В село віл малу вів.

(Г. Бойко)

- * Лис Микита ліс любив. Лис Микита в лісі жив. Лиш прокинеться він рано – ліс шумить йому гілками. Лише сонечко зійде – лис Микита лісом йде.

(Г. Чубач)

- * Біг додому лісом лис. Шелестів над лісом ліс.
- * В лісі лиса лось зустрів, лис до лося засвистів. Лось злякався і од лиса дременував скоріш до лісу.
- * Лис просив маленьку лиску: «Лиско, погойдай колиску. Погойдай колиску, лиско. Там в колиці менша лиска».
- * Ти, малий, скажи малому, хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже.

Помилки вимови *л, л'* та прийоми щодо виправлення порушень

Неправильна вимова звуків *л, л'* класифікується як *лямбдацизм*. Порушення у вимові бувають такими: пом'якшена, спотворена (губна, міжзубна тощо), зникнення звука. А заміна *л, л'* іншими звуками має назву *параламбдацизм*. Замість нього можуть звучати: *і* (*ліс – іс*), *й* (*ланка – йанка*), *в* (*лава – вава*) тощо.

Нагадаємо, що під час правильної вимови кінчик язика змикається з верхніми зубами, а струмінь видихуваного повітря виходить повз бокові краї язика (через це *л, л'* отримали ще й назву бокових).

Губи під час вимови набувають положення наступного голосного.

Для вироблення правильних положень язика корисними можуть бути вправи (за М. А. Савченко):

- кінчиком язика утворювати зімкнення спочатку із верхніми зубами, а потім переводити на альвеоли;

- кінчик язика зімкнути із верхніми передніми зубами, зробити вдих, й, утримуючи кінчик у такій позиції, видихати повітря між боковими зубами і краями язика;

- положення язика таке саме, як у попередній вправі, але вдих (і видих) робити крізь щілину між боковими зубами і краями язика.

Працюючи над постановкою твердого звука *л*, можна повторити другу із зазначених вище вправ, але з додаванням голосу під час

видиху. Також корисними є вправи з покусуванням передніми зубами кінчика язика в момент вимови голосних **а** чи **и**, що допомагає навчитися утримувати його біля верхніх зубів.

Далі відпрацьовування артикуляції звука можна проводити, додаючи голосні: *ул, ол, ал, лу, ло, ла*. Пізніше – переходити до автоматизації та вводити в склади, в слова. Наприклад: *ол – ло, олива – ломака, молоко / ал – ла, алло – лампа, коала / ул – лу, улов – лузати, у лузі / ил – ли, мило – линина, полили* тощо.

Після цього можна формувати вимову м'якого **л'**. Окрім запропонованих вище вправ, також тренувати активність м'язів язика можна за допомогою наступної вправи:

– кінчиком язика облизати тверде піднебіння від альвеол верхніх передніх зубів до м'якого піднебіння й назад, затримуючи кінчик язика біля альвеол.

У процесі тренування доцільним може бути приєднування до **л'** інших м'яких звуків: *ні-ні – лі-лі (ніс – ліс), ня-ня – ля-ля (нянька – лялька), ню-ню – лю-лю (нюня – люля), ньо-ньо – льо-льо (ньокати – льотчик) / ті-ті – лі-лі (тітка – літера), тя-тя – ля-ля (тяга – фляга), тю-тю – лю-лю (тютюн – люстра), тьо-тьо – льо-льо (тьопати – льодом)* тощо. А також *ал – аль (шал – альт); ол – оль (дол – полька); ул – уль (мул – бурулька); ел – ель (зелень – земелька); іл – іль (віл – кілька)* тощо.

Ефективним у постановці звука є спосіб із використанням звука **б**: одночасно із вимовою **б** між губами просовувати кінчик язика, а потім – між зубами, і – за зуби на альвеоли. Спочатку буде звучати *бл*, а потім – *л*.

Коли вдається спочатку опанувати краще вимову **л'**, то слід проаналізувати різницю у вимові м'якого й твердого звука через м'язові відчуття: м'який **л'** – напруженіша артикуляція, а твердий **л** – трохи слабкіша й позиційно опущений нижче кінчик язика.

У разі існування заміни **л** на **й**, також варто проаналізувати й порівняти положення кінчика язика (під час вимови **й** кінчик язика змикається з нижніми зубами). Наприклад, у словах: *роль – рій, цвіль – свій, пультка – пайка, приятель – прийнятий* тощо.

Автоматизацію та диференціацію звуковимови слід продовжити, використовуючи текстовий матеріал, поданий вище для тренування вимови звука.

М

Сонорний зімкнений носовий губний приголосний.

Під час вимови губи змикаються за допомогою активізації навколוגубних м'язів. Язик вільно розташований у ротовій порожнині.

М'яке піднебіння опускається й утворює отвір, крізь який проходить струмінь видихуваного повітря через ніс (звідси – носовий). Голосові зв'язки вібрують.

Буває подовженим (*імміграція*), твердим (*мавна, мавр, метр, митар*) або напівпом'якшеним (*мідії, мідяк*).

Методичні поради: стежити за точністю атрикуляторики губів, які змикаються (з'єднуються), але не «склеюються», заокруглюючись усередину!

У тренажних звукосполученнях «*м+у, м+а...*» аби уникнути надмірного носового призвуку у звучанні – в момент виходу на голосний стежити за рухами губів і нижньої щелепи (відповідно до артикуляції того чи іншого голосного).

Малюнок 10. Схематичний профіль артикуляції м.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- мму мммо ммма ммме ммми мммі
- уммм оммм аммм еммм иммм іммм
- мумлумну момломно мамламна мемлемне мимлимни мімлімні
- млумупум мломопом мламапам млемепем млимипим мліміпім

- лумум ломом ламам лемем лимим лімім
- фрулумуму фроломомо фраламама фрелемеме
фрилимими фрілімімі
- бумулурумлу бомолорумло бамаларумла
бемелерумле бимилирумлі бімілірумлі

магма	мандрівцем	жом
мама	метаморфізм	атом
мамонт	мармелад	сом
мемуари	математика	хром
мім	меморандум	грім
меморіал	мармур	бум
міманс	омонімія	глу́м
мимохіть	самоомана	нам
міміка	омограма	грам
мімоза	емблема	омоні́м
мумія	еманометр	ром
момент	металолом	сум
мимрити	симптом	щем

Подовжена вимова в позиції подвоєння (і збігу)

імматеріалізм	імігрант	імморалі́зм
Еммі	імморальний	гамма-телескоп
імматрикулювання	гаммаскопія	Фламмаріон
іммобілізація	Грім	Емма
імматеріальний	омметр	Еммануель

Вимова на межі слів (читка, через люфт)

- сім міліметрів – меломан метал-року
 – задум Меланки
- храм метаморфоз – мажордом мимоволі
 – лом метровий
- самум минув – максимум моралізму
 – сам меморандум

Словосполучення

- мемуари метамовою – ламань (*брухт*) металолом
- мімічні міманси міма
- монотематизм (*в одній темі*) музичний
- інформація метеоцентру про місцеві метеоумови іноземними мовами

Тексти

Мавпенятко мовить: – Мамо, Масла, моркви, маку мало! Миска, мамочко, мілка – Мало містить молока! (Ю. Кругляк)	Микола в думках думу думав. І вмить задумавсь і подумав. Подумав вдумливо, подумав І думу думати роздумав. (Г. Бойко)
--	---

Мило, шило й молоток Ми поставили в куток. Мило, шило – там ще є. Молоток в кутку щось б'є. Мудрий хвалиться куток: – Молодець мій молоток! (Г. Чубач)	Мила милитись не вмiла. Мила мило з рук не змила. Мама милила умiло, Мама з Мили мило змила. (Г. Бойко)
--	---

Мила Мила мишку милом,
Мила мило упустила.
Упустила Мила мило,
Мишку милом не домила.
(Ю. Кругляк)

* Сім братів-малярів в королівстві кольорів. Кожен маляр королює – в королівстві малярує.
(О. Орач)

* Миші милом миску мили. Миші мило – загубили. Ми навмисне в ліс прийшли, але мила – не знайшли. Може, мило

в річку впало? Може, мило жаба вкрала і від спинки аж до п'ят миє милих жабенят?

(Г. Чубач)

- * По стежині через ліс мокру моркву заєць ніс. А чому та морква мокра? Морква мокра від водиці, бо обмита у криниці. Мокру моркву заєць в ліс зайченяткові приніс.

(за В. Лучуком)

- * Дівчинка Мила лижі вдягла. Лижі великі, а Мила мала. Мила на лижах стоїть несміливо: хилиться вправо, хилиться вліво. Лижі роз'їхались, Милочка – «Ах!» Добре, що палиці є у руках.

(Г. Бойко)

- * Мавпа носить мавпеня під ліанами щодня. Мавпеня ходити вміє, але мама гарно гріє.

(Г. Чубач)

- * Як Микита воли мав, то Микита й кумував.

Н Сонорний носовий передньоязиковий приголосний. Під час артикуляції кінчик язика з передньою спинкою піднятий до альвеол верхніх передніх зубів, а боки язика – біля верхніх кутніх зубів.

Малюнок 11. Схематичний профіль артикуляції *н, н'*.

М'яке піднебіння опускається для проходження повітря крізь носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

Буває твердим (*ночви, наволочка, напруга, негарний*), напівп-ом'якшеним (*ніс*) або м'яким (*пеньки, червень, нюняти, нявкання*), подовженим (*читання, завдання*).

При артикуляції *н'* тіло язика напруженішає, кінчик язика біля нижніх різців.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання *н та н'*

- ннну ннно ннна ннне ннни ннні
- унни онни анни енни инни інні
- нумлун номлон намлан немлен нимлин німлін
- дундну дондно дандна дендне диндни діндні
- лунбну лонбно ланбна ленбне линбни лінбні
- мунулунун монолонон маналанан менеленен минилинин мінілінін
- млу-мну мло-мно мла-мна мле-мне мли-мни млі-мні

навмання	неньчин (<i>від неня</i>)	гімн	кінь
наочний	ноктюрн	план	синь
нанесення	нокдаун	клан	водень
напевне	ремонтний	лиман	лань
наповнений	принадність	камін	тінь
нанизана	пікантність	ген	лінь
ніпель	пінгвін	хан	юнь
нянька	Ньютон	хрін	осінь
нюанс	нюфаундленд	лин	окунь
нужденність	незакінчений	млин	камінь
номінант	неначе	полин	зелень
норман	німотний	ген-ген	вогонь

Подовжена вимова в позиції подвоєння

попідвіконню	розщеплення	величання
безвинний	віконниця	туманний
спонтанний	численні	попідтинню
ранній	кінний	законний
поденний	денний	благання
іннервація	старання	каміння
реміння	вміння	плинність
достеменно	оманний	сонний

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

- черінь немазана
- тон нападання
- лан немалий
- лимон нестиглий
- волан новий
- пень низенький

Словосполучення

- несмачне насіння
- піна нанесена
- він на неї не надивиться
- страшенно негарно
- він на неї не надивиться
- вони не навчені
- втомлений натовп
- бездіяльне нудьгування
- натхненна, невтомна, ніжна натура

Тексти

На ріці серед мілин
Збудував собі лін млин.
Гріло сонце мілину,
І дрімалося лину
У млині на міліні.
А як млин?
А млин як млин:
Теж дрімав серед мілин.
(М. Заєць)

На довгу нитку намистинки
Настуся хоче нанизать.
(Н. Забіла)

На новий путівець шукай нові ноги.
(Г. Сковорода)

* Ниво, наша ниво, незабаром жниво: нам це буде свято – нас, женців, багато! Нажнемо пшениці на хліб-паляниці.

(Г. Храпач)

* Куди не кинь – виходить клин.

* За невміння деруть реміння.

Р Передньоязиковий сонорний плавний дрижачий (вібрант).

Під час артикуляції твердого *p* бокові краї язика зімкнені з верхніми кутніми зубами. Кінчик язика, наближаючись до альвеол верхніх передніх зубів, напружується і вібрує. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки вібрують.

Дрижання кінчика язика забезпечує інтенсивний струмінь повітря, що видихається крізь щілину між кінчиком язика й верхніми альвеолами або зубами (через це – *p* ще має назву альвеолярний). При цьому, щоб кінчик язика зміг вільно вібрувати, рот має бути відкритим як на посмішку, але трохи стримуваним у куточках вуст.

Може бути твердим (*рев, ранок, рубець*), напівпом'якшеним (*рік, річка, приріст*) і м'яким (*рюмсати, варю, чотирьох*).

При утворенні *p'* кінчик язика менш напружено вібрує біля верхніх різців, а передня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння. М'язи язика працюють напруженіше.

Методичні поради: тренуючи вимову *p*, потрібно контролювати роботу й положення язика: не заокруглювати донизу кінчик язика та не опускати його до нижніх зубів.

Малюнок 12. Схематичний профіль артикуляції *p*.

**Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання**

- рrrу рrrо рrrа рrrе рири рrrі
- уrrр оrrр аrrр еrrр иrrр іrrр
- рулурь ролорь раларь релерь рилирь рілірь
- лурулур лоролор ларалар лерелер лирилир лірілір
- лурулурль лоролорль лараларль лерелерль лирилирль лірілірль
- рклтру рклтро рклтра рклтре рклтри рклтрі

Рябко	референт	ректор
рядно	репортер	тур
рядок	реквізитор	лицар
Рюрик	різнобарвний	розбір
рюкзак	рейсфедер	різьбяр
ряска	респіратор	ротор
ряснозоряний	реприза	рупор
рядняний	реверанс	реактор
работиння	ревізор	реєстр
раритет	розмір	жар
ребро	реставратор	мур
ржа	резервуар	рокер
рявкнути	рефрижератор	аїр

Подовжена вимова в позиції подвоєння (і збігу)

іраціональний	ірреальний	сюрреалізм
Жаррі	контрреволюція	дурра (рослина)
Торрічеллі	іррадіація	іррегулярний
мирра (смола)	андоррський	Андорра
Магеррам	Керрол	Буонарроті
Біарриц	Мааррі	Корреджіо
	Сорренто	

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

- резонатор резону – репертуар розподілено
- режисер репетирував
- резистор ржавіє – маляр розфарбовував
- кадр різнокольоровий

Словосполучення

- коралі кралі – окуляри короля
- розгорнуті крила – ряснозоряна рясота
- пригорщі прянощів – рядочок за рядочком
- бурякорізка на рядку – перервати перераховування
- інтерпретатор інтерпретує
- рефрижератор транспортний
- ректор реорганізатор-реформатор
- розкрязовувати (*розтилювати*) стовбур
- розхристаний репортер-лицар Рюджиро

Тексти

Тигр ричить, ричить тигриця.
Пролетіла низько птиця:
Фур-р-р...	Ранки роси в траві трусять.
Вітер роси в травах сушить.
(Г. Чубач)
І смугасті тигренята
Шкірять гострі зубенята:
Гир-р-р...	
(В. Гринько)	Серед ночі два кроти
Налякались темноти.
Тож втекли мерщій із двору
У свою глибоку нору.
(Л. Куліш-Зінків)
Рак ранесенько проснувся,
В черевики гарні взувся.
І без тата, і без мами
Прогулявся між корчами.
Срібна рибка пропливала,
Вона рака не впізнала.	В орляток виростили вже крила:
Вгорі орлята пролетіли.

Рак розсердився, роззувся
І додому повернувся.
(Г. Чубач)

Під хмарами рідня крилата:
Орел, орлиця і орлята.
(Г. Бойко)

- * Чорний баран, рябе ярча... (4-5 р.)
- * Чорний орел – ледар... (4-5 р.)
- * Скриню зі скарбом знайшли карась із крабом.
- * Роз'ярілий рак потрапив у рукав Мар'яні...
- * Бере Віра в руки рака, бере рака-неборака. Ви погляньте, подивіться – Віра рака не боїться.
- * Рік у рік біля воріт риє нірку чорний кріт. Рік у рік скриплять ворота: «Рив би ти її навпроти!» Рипи-скрипи, не рипіть! Риє там, де хоче рить!
(Г. Чубач)
- * Пророкував пророк про пророчі речі. Трохи недопророкував, а трохи перепророкував.
- * Поросятко тупориле із курчатком говорило. Говорило: «Пройдем двором. Пройдем двором – поговорим». Розказало поросятко, як в городі зрило грядку.
(Г. Бойко)
- * Реєстраторка з реєстратури перереєстровувала у реєстраторському реєстрі...
(Т. Кобзар)
- * У порту краб здиравсь на трап. Шкряботів краб: шкряб, шкряб, шкряб.
(Г. Бойко)
- * Ходив рак сім років по воду, прийшов додому, та й став через поріг перелазити, розлив і каже: «Отак чорт скору роботу бере!».
- * Непосида галка Клара окуляри в Карла вкрала. На паркан присіла: «Кар-р-р-р! Я сьогодні буду Карл!»
(Л. Куліш-Зіньків)
- * Рано-вранці в середу пригнав Прокіп череду. А корови в череді рябі, чорні та руді.
(Г. Бойко)

- * Грейпфрут фрондера-фритредера...
(Т. Кобзар)
- * Був собі Карпо Карпович Полікарпович та розполікарпився на маленькі полікарпенята.
- * В чебуречній греки їли чебуреки: два великі греки – по три чебуреки, три маленькі греки – по два чебуреки.
- * Через грядку гріб тхір ямку...
- * Стафордширський тер'єр – прудкий, а чорношерстий різеншнауцер – вертлюг.
- * Різаний поперерізаний, роблений поперероблений, рубаний поперерубаний, ряджений попереряджений...
(Т. Кобзар)
- * На Грицю зароблений різьбярми гріш, роздобудь у рибалки рака, звари юшку, простуди та з'їж, рака продай, а різьбярм гроші віддай.

Помилки вимови *p* та прийоми щодо виправлення порушень

Неточність вимови сонорного звука *p* класифікується як *ротацізм*. Часто це трапляється через неправильне положення артикуляційних органів.

Порушення бувають такі: зникнення звука (*рука – ука, річка – ічка*); наявний лише м'який сонорний *p'*, а твердого *p* немає (*рука – рюка, корова – корьова*); гаркавість; бічна або щічна артикуляція; заміна іншими звуком тощо.

Коли в процесі мовлення *p* не звучить узагалі, зазвичай (аби приховати дефект) наявний швидкий темп мовлення (швидкомова).

Гаркавість: під час формування **p** корінь язика наближається до м'якого піднебіння, кінчик язика пасивний і знаходиться біля нижніх зубів. **P** звучить завдяки вібрації або піднебінного язичка окремо (горлове звучання), або разом із м'яким піднебінням під час проходження видихуваного повітря.

Бічне чи щічне звучання: вібрація бокової частини язика відбувається разом зі щогою, до якої він наближається під час артикуляції. На слух скоромовкою замість **p** звучить звукосполучення *рль*.

Інколи відбувається *заміна* на *двогубну*, або *візницьку* (від візник), артикуляцію (*рука – вука або прукра, річка – вічка або пррічка*). Обидві губи під час вимови міцно стискаються.

Вимова без вібрації кінчика язика відбувається завдяки заміні іншими звуками – переважно *л, л', и, й, д, з, в* (за М. А. Савченко) тощо.

Серед інших ротацізмів ще маємо *одноударний варіант вимови*: кінчик язика стукає об альвеоли замість декількох – один раз. Подовжене звучання вібранта (*pppp*) відсутнє.

Однією з причин спотворення вимови **p** може бути коротка чи малоактивна під'язикова вуздечка, яка зменшує амплітуду рухів кінчика язика. Зокрема, при гаркавості, бічному ротацізмі.

На початковому етапі (окрім випадку цілковитого зникнення звучання **p**), слід з'ясувати, коли «страждає» вимова твердого чи м'якого **p**, в якій фонологічній позиції: перед голосним (йотованим) чи після нього, в кінці слова тощо.

Перевірити можна, наприклад, на словах: *rep, rak, рок, рух, rip* | *арт, орт, ерг, урвище, сир* | *ера, ара, орел, урок, брила* | *горіх, урізати, ірис (квітка й цукерка), підрізати (док.)* | *рятунок, упряж, ярмарок, бар'єр, рюкзак, баюра*.

Після цього ще раз потрібно уважно проаналізувати правильну роботу артикуляційних органів під час вимови звука **p** та малюнок, поданий вище. Чітко усвідомити, де альвеоли передніх верхніх зубів і яке положення кінчика, боків язика та куди має проходити струмінь видихуваного повітря.

Використовуючи запропоновані слова, під час вимови проаналізувати, яка частина язика (кінчик чи боки) вібрує (не вібрує)

і в якому положенні (біля нижніх зубів, у боковому, прищічному тощо).

Для виправлення порушень вимови **p** використовують декілька способів. Зокрема, механічний (із застосуванням шпателя), за допомогою тренувальних вправ, а також разом із вправами – застосування шпателя (чи інших предметів) тощо.

Періодично в роботі можна використовувати дзеркало (для візуального контролю). Бажано на підставці, щоб воно «самостійно» стояло перед обличчям. Чому періодично? Головне – м'язовий контроль, набуття умовного рефлексу. Постійне споглядання в дзеркалі заважає концентрувати увагу, розбалансовує свідоме, осмислене напрацювання рухової навички м'язів язика.

Послідовність роботи: підготовчий етап, постановка звука, введення звука в мову. Весь процес постановки звука **p** полягає у виробленні рефлексу – вібраційних рухів кінчика язика.

На підготовчому етапі роботи над елементами правильної артикуляції **p** корисними можуть бути вправи для активізації м'язів язика: «Коники», «Іриска», «Зубочистка», «Маятник» та інші (подані у «Вправи для язика»). Під час їхнього виконання також тренується і під'язикова вуздечка.

Далі слід локальніше зосередитися на підготовці позиційного варіанта кінчика язика під час вимови твердого **p**, роблячи такі вправи (за М. А. Савченко):

– рот широко відкритий (не завдяки розтягуванню вбік губів, а опускаючи нижню щелепу), кінчик язика періодично наближувати до альвеол верхніх передніх зубів і постукувати ним по альвеолах, як при вимові звука **d**;

– рот відкритий (як у попередній вправі), доторкнутися кінчиком язика до верхніх альвеол, зробити вдих через ніс, а видихаючи, спрямовувати струмінь повітря у щілину між верхніми альвеолами й кінчиком язика, утримуючи його в цій позиції (спочатку спостерігаючи в дзеркалі, потім без, аналізуючи м'язові відчуття); вдихи та тривалі видихи зробити декілька разів поспіль;

– рот відкритий (як у попередніх вправах), «широким» язиком, загнутим догори, як ківшем, не змінюючи його положення, закрити

спочатку верхню губу, потім верхні передні зуби, а потім «ківш» перевести під верхні зуби на альвеоли (стежити, щоб боки і кінчик язика утримували широку позицію «ківша»);

– кінчиком язика доторкнутися до верхніх альвеол, зробити вдих через ніс, під час видиху без участі голосу додавати фрикативний **p** (утворюється тертям видихуваного повітря в щілині між коренем язика та м'яким піднебінням). На цій вправі не рекомендовано довго (щодо кількості часу та разів виконання) затримуватися, аби потім не виправляти фрикативну вимову **p**.

У всіх поданих вправах увага мусить бути зосереджена на тому, щоб кінчик язика був біля верхніх альвеол і утримувався там упродовж виконання вправи; видихи мають бути активними (як через ніс, так і через рот), повітря має виходити не повз боки язика, а у щілину між кінчиком язика та альвеолами (по м'якому піднебінню).

Постановка звука **p**:

– кінчик язика біля верхніх альвеол, вдих через ніс, під час видиху крізь щілину між кінчиком і альвеолами зобразити дзижчання мухи, додаючи звук **з** (вийде середнє між *дз* і *дж*), стежачи (спочатку в дзеркалі, потім без, аналізуючи м'язові відчуття) за тим, щоб кінчик язика утримувався у зазначеному положенні; (зрозуміло, що звук **з** звучатиме дещо інакше, бо під час його правильної вимови кінчик язика біля нижніх різців);

– кінчик язика біля верхніх альвеол, вдих через ніс, під час видиху крізь щілину між кінчиком і альвеолами подовжено вимовляти *ддД, ддД, ддД...*, роблячи посилений акцент на останньому звукові; потім можна додати голосні **a** чи **и** (*аддД, иддД...*), чергуючи з вимовою *дддд...*, а після цього – вимовляти *ддда, ддда, ддди, ддди...*, *ддда, ддди, ддда, ддди...* тощо.

Як зазначають фахівці, появі вібрації кінчика язика може посприяти приєднання до фрикативного **p** голосних (окрім **i**) та приголосних **б, г, к, п** звуків (*брра, грра* тощо, за М.А. Савченко). Найбільш вдалі варіанти вимови звукосполучень почати відпрацьовувати в словах. Наприклад: *брама, браво, бранка, бронза, брови, бром, бренд, бренді, брехні, брухт, брунька, бруд, бризки, бринза, бриз | град, грак, граб, грог, гроші, гроно, гречка, гребінь, гребля,*

груба, грудка, груздь, грива, гриб, гризти | *кран, крам, краб, крос, крокус, кролик, крен, крем, кредо, крук, круглий, крупка, крик, криця, кришка* | *право, прадід, праска, провід, пробка, проба, преса, прес, префікс, пруг, прудко, прутик, прибік, приваб, прив'язь*.

У тому разі, коли під час тренування твердого **p**, спочатку починає звучати пом'якшений або м'який **p'**, рекомендовано продовжити роботу саме над **p'**. Але потім повернутися до твердого **p**. Під час вимови м'якого **p'**, як уже зазначалося, вібрація кінчика язика біля верхніх альвеол менш активна, хоча м'язи язика працюють напруженіше, а передня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння.

Якщо вібрацію кінчика язика не вдається утворити, можна застосувати шпатель (одноразові ларингологічні наявні в аптеках, можна використовувати ручку, олівець чи ручку ложки тощо), як у наступній вправі:

– рот широко відкритий (завдяки опусканню нижньої щелепи), кінчик язика підняти до верхніх альвеол, зробити вдих через ніс, під час активного видиху промовляти **zzz** або фрикативний **p**, а шпателем (чи іншим предметом), рухаючи праворуч-ліворуч чи вгору-вниз під кінчиком язика, викликати його вібрацію. Як тільки вона з'явиться, спробувати на довгому видиху вимовити *ppp* чи *p'p'p'*.

На ізольованому **p, p'** не рекомендовано довго затримуватися. Потрібно закріплювати вимову звука у складах, словах. Наприклад: *ра – раб, ар – ара, ра –ря, рада – ряди; ро – робот, ор – орден; ре – рев, ер – еркер, ре – ре, рейд – Репін; ру – ружа, ур – уран, ру – рю, руця – рюмса; ри – риба, ир – мир, ри – рі, ризик – різка* тощо.

Для тренування пом'якшеного **p'** можна використати ще такі слова: *рід, діра, брід, забрід, бриджі, гріх, гріш, гріти, кріпко, окрім, кріп, прірва, прісний, прілий, а також: рік у рік, зарік, порічки, річка* тощо.

Як доводить досвід, складними для вимови є слова, де **p** стоїть поруч із йотованим. В такому разі варто відпрацювати кожен фонологічний варіант окремо (*ря – ря-ря-ря, ре – ре-ре-ре, рьо – рьо-рьо-рьо, рю – рю-юр-рю*). Далі – у слові, як запропоновано трохи

вище (*ра – раб...*), або тільки на «р+йотовані». Наприклад: *крючок, дрючок, юрба, юрист, кряж, пряжка, крячка, ряска, ярок, ярмарок, баюра, еретик* тощо.

Після закріплення вимови *р, р'* у словах можна продовжити роботу, використовуючи поданий вище текстовий матеріал для роботи над вимовою звука *р*.

Ще раз слід зазначити, що подані вправи та прийоми не є універсальними для всіх видів ротацізмів. Якщо йдеться про такі випадки, коли ротацізм є частиною складної *дислалії* (порушення вимови в декількох групах звуків чи суттєві проблеми будови мовного апарату), то тоді за допомогою потрібно звертатися до фахівця з дефектології.

Глухі приголосні

Глухі приголосні: *п, п', х, х', к, к', т, т', ш, ч, с, с', ц, ц', ф, ф'*.

Інформація щодо роботи на звуками *ш, ч* детально подана у «Шиплячі звуки»; про звук *с* – у «Свистячі звуки»; про звук *ц* – у «Афrikати».

Глухі приголосні творяться без участі голосу.

Особливості щодо артикуляції та норм вимови подано в інформації до кожного звука.

К Задньоязиковий глухий зімкнений приголосний.

Під час артикуляції задня частина спинки язика піднімається до м'якого піднебіння і змикається з ним. Кінчик язика трохи відтягується від нижніх зубів. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують.

Палаталізується (пом'якшується) в позиції перед і (*покіс, екіпаж, екіпірування*).

Подеколи буває подовженим (*наккамера, паккард, пікколо, Кіркконнелл, Марокко, Маккартні, Маккензі, Маккенна, Маккінлі*).

У тому разі, коли одне слово закінчується на *к*, а наступне на *к* починається, звуки вимовляються або подовжено (*так красиво*), або через (коротку) паузу-люфт (*полк крокував, знак краю*).

Недоліки звучання полягають у «ковтанні», не вимовлянні *к* в деяких позиціях, особливо в кінці слова, що подеколи змінює зміст всього слова загалом: *крани = рани, крик = рик, криза = риза, каймак = кайма, дивак = дива* тощо.

Малюнок 13. Схематичний профіль артикуляції *к*.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- уккк оккк аккк еккк иккк іккк
- кпту кпто кпта кпте кпти кпті
- пкту пкто пкта пкте пкти пкті
- тпку тпто тпта тпте тпти тпті
- ктупку ктопко ктапка ктепке ктипки ктіпкі
- клклу клкло клкла клкле клкли клклі
- лклуклу лклокло лклакла лклекле лкликли лкліклі
- ткклку ткклокло ткклкла ткклекле ткккли тккллі
- пркултру прколтро пркалтра пркелтре пркилтри пркілтрі

кат	кроква	полк	знак
кіт	кукуруіку	тальк	шпак
кут	каблук	танк	грак
кріт	какаду	тюк	ляск

круть	какао	лук	рок
кряж	кактус	крок	люк
куль	квакання	крик	лак
кит	краков'як	крук	рак
куля	кректун	рік	гук
кілька	крикун	вік	звук
кум	кріпак	сік	грюк
кріль	крихкий	луск	дрюк
кріп	каток	віск	бук
клоун	кулак	гак	урок
келих	квак	мак	дяк

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

– шматок килима	– будяк колючий	– як кіт
– танок «Краков'як»	– цирк клоунів	– як коза
– неборак-кріпак	– ниток клубок	– як казан

Словосполучення

- какаду клоун-крикун із Марокко
- тасувати, як карти
- дика качка крилата така хахкотуха
- строката квітка казкова

Тексти

Крикнув крук на крукицю:

- Не сунь руки у криницю.

А крукиця до крука:

- Крутять корбу мої руки.
(Д. Чередниченко)

Котик котику хвалився:

- Коло мене куц вродився!

Котик з котиком жартує,

Котик з котика кепкує:

- Коло тебе вродить хата,
Якщо будеш довго спати.

(Г. Чубач)

Клава котика катала
На калиновім візку.
Колотилось, калатало
Криве колесо в піску.
Колотилось, калатало
Та й упало на пісок.
До-ка-та-ли-ся, –
Казали котик, Клава і візок.

(А. Німенко)

Скочив котик,
Сів на плотик,
Миє ротик
І животик.
Він миленький
І чистенький,
Гарний Мурко
Мій маленький.

(М. Підгірянка)

- * Усяк кулик до свого озера звик.
- * Качечка кряче, каченят не баче. Кличе качечка курчат: «Чи не бачили качат?» – «Ні, качечко, ми качат не бачили в вічі, а качура без качат зустрічали двічі».
(Г. Бойко)
- * Качки край копанки клопочуть, качаток кличуть під комиш.
Кача впіймати кішка хоче. Катруся киці каже: «Киш!»
(Н. Забіла)
- * Коло річок колодязів не копають.
- * На куті-покуті хоч кіт, хоч котя, хоч дурень без пуття.
- * Котрий кожух найковтунукуватіший, найперевиковтунукуватіший? Мій кожух найковтунукуватіший, найперевиковтунукуватіший? Це твій кожух найковтунукуватіший, найперевиковтунукуватіший.
- * Ой, був собі коточок, украв собі клубочок та й сховався у куточок.
- * Курник кривенький на горбку. Гарненька курка в курнику. Не турбуйте курку – клює курка крупку. Крупка дрібненька, курка рябенька.
(Г. Бойко)
- * Кіт котив коток по току, коток упав на лапку коту.
- * У Кіндрата куртка короткувата.
- * Ішов піп борозною, лічив копи бороною: одна копа з ковпаком, друга копа з ковпаком... (далі – 3, 4, 5... копа з ковпаком).

- * Лякливий, як заєць, а шкодливий, як кіт.
- * Коваль клепле доки тепле.
- * Ковпак на ковпаку, під ковпаком – ковпак.

Проривний губно-губний зімкнений глухий.

Утворюється при змиканні верхньої та нижньої губів при активній задіяності навколוגубних м'язів. Язик вільно лежить «на дні», у ротовій порожнині. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки не вібрують.

Може бути твердий (*пруг, пуга, повзати, переполох, пава, палкий, пропорція*) або напівпом'якшений (*піч, півколо, півострів, півень*) приголосний.

Подколи буває подовженим (*апперценція*).

Малюнок 14. Схематичний профіль артикуляції *п*.

Методичні поради:

- при артикуляції потрібно стежити, щоб не надувалися щоки;
- губи змикаються (з'єднуються), але не «склеюються», заокруглюючись усередину.

**Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання**

- пппу ппно пппа пппе пппи пппі
- уппп оппп аппп еппп иппп іппп
- птубулу птоболо птабала птебеле птибили птібілі
птюблюлю птьобьольо птябяля птебеле птібілі
- тубулупу тоболопо табалапа тебелепе тибилипи тібіліпі
тюблюлюпу тьобьольоцьо тьябяляпя тебелепе тібіліпі

- плурупу-плоропоп пларала-плерепеп плирипи-пліріпіп
- прупулу-прополоп прапала-препелеп припили-пріпіліп
- пропопопопопу... пропопопопополо...
пропопопопопола... пропопопопополе...
пропопопопополи... пропопопопополі...

папір	піроп (<i>дорогоцінний камінь</i>)	пуп
папка	приправа	піп
папороть	переправа	окріп
папуас	пуп'янок	етап
пампушка	препарат	вступ
папуга	популярність	леп
підпічок	перпендикуляр	суп
пюре	попервах	кліп
передпокій	пурпур	трап
припічок	Пелопоннес	драп
пропелер	попадя	ляп
пута	потоп	схлип

Подовжена вимова в позиції подвоєння

Філіппіни	Гіппократ	аппозиція (<i>ріст тканин</i>)
Гіпсій	Спевсіпп	геппенінг (<i>і гепенінг</i>)

Вимова на межі слів (через подовження)

- скрип пінії (*сосна*)
- крип пропололи
- суп пригорів
- рип припинився
- хап пампушку
- крупа просянка
- прилип пером
- тип пушки
- лапа павука

Словосполучення

- пінгвін пірнув під пірогу (*човен*)
- Пилип поправив попругу
- супова приправа прив'яла на припічку
- поплентатися-поплетися підплигуючи

Тексти

Ми горобчиків просили:	У садочку у Пилипа
– Не летіть до діда в просо.	Виросла висока липа.
Вранці просо дід покосить.	Не лінь було Пилипу
Ляже просо у покоси.	Щодня полити липу.
Натовчем для вас пшона	«Спасибі», – до Пилипа
Із просяного зерна.	Лопоче листям липа.

(Л. Куліш-Зіньків)

- * На полі кіп з полукіпками понакопичено...
 - * Пильно поле пильнували – перепелів полювали...
 - * Пилип полами прилип до липи...
 - * Підприємство приватизували-переприватизували та не пере-виприватизували.
- (Т. Кобзар)
- * Хто про Прокопа, хто про Прокопиху, а хто про Прокопових дітей.
 - * Полукіпок за полукіпком кіп по полю понакопичено...
 - * Пирогі перепечені, перцем перепечені.
 - * Прилип, як до тіста, ситий Пилип.
 - * Павло Петрович пішов по птицю. Піймав птицю-перепелицю. Поніс продавати. Почав торгувати. Попросив повну ціну – подали половину.
 - * Пиляв Пилип полілля з лип. Притуляв до липи пилку Пилип.
 - * Прокопиха побіля Прокопа паляниці пекла.
 - * Не йди попри Прокопові ворота, попри Прокопишені.
 - * Поля поле поливає, поле й переполює.

* Прохор Пилипові повідав: «Прокоповича Прокопа Прокоповича провідував! Псяюха-пройдисвіт поночі підтюпцем плівся й зустрівся «пліч-о-пліч» із приступцем. А може й не підтюпцем, а може, й не поночі? Принаймні, так плещуть пліткарки позаочі».

(Т. Кобзар)

- * Пилип посіяв просо. Просо поспіло. Пташки прилетіли – просо поїли. Пилип плаче.
- * Біля скирти, біля кіп казав Пилипові Прокіп: «Я біля кіп картоплю пік. Обпік руку біля кіп».
- * Прокіп наварив окропу, а до окропу – вкинув пастернаку, петрушку й кропу. Буде юшка для баби й Прокопа.
- * Наш перепел підпадьомкує: підпадьом, підпадьом! Та ще не випадпадьомкався.
- * Пекар півень у пекарні пік перепічки прегарні. І пшеничні пампушки, і препишні пиріжки. Пригощайтесь!

Перший поцілунок

(уривок)

Популярному Перемишлянському поету Павлу Петровичу Подільчаку прийшло поштою приємне повідомлення: «Приїздіть, Павле Петровичу, – писав поважний правитель Підгорецького повіту Полікарп Пантелеймонович Паскевич, – погостюєте, повеселитесь».

Павло Петрович поспішив, прибувши першим поїздом. Підгорецький палац Паскевичів привітно прийняв приїжджого поета. Потім під'їхали поважні персони, приятелі Паскевичів. Посадили Павла Петровича поряд панночки, премилої Поліни Полікарпівни. Поговорили про політику, погоду. Павло Петрович прочитав підібрані пречудові поезії. Поліна Полікарпівна пограла прекрасні полонези Понятовського, прелюдії Пуччіні. Поспівали пісень, потанцювали падеспань, польку. Прийшла пора – попросили пообідати. Поставили повні підноси пляшок Портвейну, Пліски, Пшеничної, підігрітого пуншу, Пльзенське пиво. Принесли печені поросята, приправлені перцем півники, пахучі паляниці, печінковий паштет,

пухкі пампушки під печеричною підливою, пироги, підсмажені пляцки. Потім подали пресолодкі пряники, персикове повидло, помаранчі, повні порцелянові полумиски полуниць, порічок.

Почувши приємну повноту, Павло Петрович подумав про панночку. Поліна Полікарпівна попросила прогулятись по Підгорецькому парку, помилуватись природою, послухати пташині переспіви. Пропозиція повністю підійшла прихмелілому поету. Походили, погуляли. Порослий папороттю прадавній парк подарував приємну прохолоду. Повітря п'янило принадними пахощами. Побродивши по парку, пара присіла під порослим плющем платаном. Посиділи, помріяли, позіхали, пошепталися, пригорнулися. Почувся перший поцілунок. Прощавай парубоче привілля, пора поету приймакувати.

(П. Столярчук)

Т Шумний зімкнений передньоязиковий глухий приголосний.

Під час вимови кінчик і передня спинка язика впираються у передні верхні зуби та альвеоли. Боки язика притулені до верхніх кутніх зубів.

Малюнок 15 . Схематичний профіль артикуляції *t*, *t'*.

Струмінь видихуваного повітря, прориваючись крізь зімкнення, проходить у щілину між верхніми зубами та кінчиком і передньою

частиною язика. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не вібрують.

Може бути подовженим (*конфетті, латаття*), твердим (*туркіт, тавро, тепло*) або м'яким (*тісто, тюрбик*).

Під час артикуляції *т'* спинка язика піднімається до твердого піднебіння, а кінчик язика розміщується за нижніми передніми зубами.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й зучання

- т-т-т-т-т-т-т-т-тт-т-т-т...
- т-дтт – д-т-т-т | т-дтт – д-т-т-т...
- т-д т-ть т-д т-ть...
- ттт ттт ттт ттт ттт ттт
- уттт оттт аттт еттт иттт іттт
- тулудутут толодотот таладатат теледетет тилидитит тілідііт
- лубтут лобтот лабтат лебетт либтит лібіт
- трутулут-тлутуруть тротолот-плотороть траталат-латарать третелет-глетереть тритилит-глитирить трітіліт-глітіріть

татко	тетеря	міст	хрест	ніготь
терміт	тямити	хист	поміст	бовть
тягар	статут	хвіст	акт	дьоготь
тятива	трут	піст	агат	муть
тракт	трактат	соліст	кат	суть
тітка	тет-а-тет	зріст	ват	сіть
тік	рактор	лист	щит	мить
такт	теркіт	агент	аут	круть
туш	тістуватий	ряст	рот	верть
тут	тетанія	тест	грот	хіть
тулуб	тетраметр	тесть	лет	плоть
туман	тахіметр	сват	війт	тась (<i>злодії</i>)
тин	тамтам	світ	борт	вість
текст	талант	жмут	когут (<i>півень</i>)	кліть

Подовжена вимова в позиції подвосення

миття	почуття	миттю
каяття	багаття	роздугтя
поняття	Закарпаття	браття
забуття	заняття	відбуття
життєпис	водосвяття	волоття (<i>суцвіття</i>)
вороття	гнуття	гноття
молоття	шмаття	люоття (<i>від лють</i>)
квіття	чуттєво	(без) до пуття

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

– соліст театру	– артист талановитий	– сісти тихенько
– тут тамтам	– навіть туман	– брат татарина
– піст тримає	– кіготь тигра	– любить тягнути

Словосполучення

– кістка з котлети	– м'яття, тіпання терміття (<i>костриця</i>)
– кажуть, тяжчає життя там	– тямити текст до пуття
– тьма-тьмуща тлі на гнотті	– хорист-турист турбується
– толерантність – то талант	– миттю стемніло на тракті (<i>дорога</i>)

Тексти

Торованим трактом
торохкоче трактор.
Торохкоче, туркотить,
Бо такий характер.
(Г. Бойко)

У Топтайла й Топталіни
Три ведмедики, три сини:
Туп, Туптій і Тупотій.
Туп – ведмедик головатий,
А Туптій – той вайлуватий,
Тупотій же був – крутій.
(Г. Бойко)

- * Є каяття, та немає вороття.
- * Великий, як світ, а хитрий, як кіт.

- * Пішов у рiст, як заець у хвiст.
- * Перепелиця i перепеля, телиця i теля iшли тудою. Тепер вiд-тiля.
- * Темнота! Темнота! Три тривоги у ката: треба мишку iзлови-ти, треба лапки гарно мити, треба тихо вуркотати – темноти не налякати.

(Г. Чубач)

- * Тим-то ти тут, тiтуню, тиняєшся, як тiнь.

(Т. Кобзар)

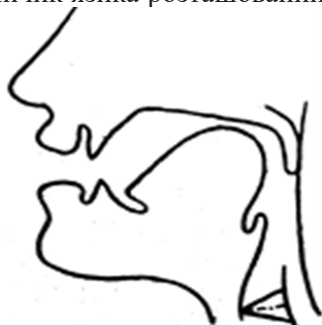
Х

Шумний щiлинний глухий задньоязиковий приго-лосний.

Пiд час артикуляцiї кiнчик язика розташований бiля альвеол нижнiх переднiх зубiв. (Однак у мовленнєво-му потоцi його положення залежить i вiд сусiднiх звукiв). Задня частина спинки язика утворює широку щiлину з м'яким пiднебiнням. Голосовi зв'язки не вiбрують.

Буває твердий (*холод, хиба, хекати*) або напiвпом'якшений (*хiмiя, тухiше, похiд*).

Одним з недолiкiв вимови є той, коли **х** не договорується («ковтається») в кiнцi слова, що спотворює його змiст.

Малюнок 16 . Схематичний профiль артикуляцiї х.

Фонологiчна варiантнiсть для тренування вимови й звучання

- ххху хххо ххха хххе хххи хххі
- уххх оххх аххх еххх иххх iххх
- хухлугух хохлогох хахлагах хехлегех хихлигих хiхлiгiх
- хлухукух хлохокох хлахаках хлехекех хлихиких хлiхiкiх

- хуруху хорохо хараха херехе хирихи хіріхі
- фухлуху фохлохо фахлаха фехлехе фихлихи фіхліхі
- гухулухт гохолохт гахалахт гехелехт гихилихт гіхіліхт

хата	хохітва	нюх
хаща	хохуля	шах
харч	хвастуха	пах
халва	хитруха	льох
хабар	хихотати	пух
хвоя	хихотіти	гріх
хижак	хропуха	дах
хлів	хухнути	горіх
хуга	хихотіння	жерех
хиба	хихикання	горох
хліб	ховрах	птах
хлор	халтура	прах
хребет	хіп-хап	жах
хутір	хапуха	зух (<i>завзята людина</i>)

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

– поверх хліба	– фах художника	– кожух хутряний
– сміх хвастуна	– сваха-хихотуха	– страх хитруна
– рух хаотичний	– фартух хіміка	– мох холодний

Словосполучення

- дух страху і жаху в хащах хвої
- хлющить холодний хлющ (*дощ*)
- на якихось оксамитових, теплих хвилях (В. Винниченко)
- птах хохітва – хитрун
- в кудлах хвіст (І.Франко)

Тексти

Тарах, тарарах – Ховрашки хотіли хліба.
Їде Хома на волах. Ховрашкам давали рибу.
– На яких? Ховрашки халви хотіли,
– На рябих. Та просити не уміли.
– На чиїх? (Г. Чубач)
– На Мартинових.

Хрумкає Настя сухарі хрумчасті.
(Г. Бойко)

- * У нашого діда капелюх не по-капелюхівськи.
- * Білча в дуслі горіх хова – прийшла пора горіхова. (Г. Бойко)
- * Ховрашок хитренький ходить в хлів частенько. Там, у хлівчику, в куточку, є зернята в колосочку. (Г. Чубач)
- * Хитрий Хома й на муху одягне хомут.
- * Їхала Хима до Максима візком-таратайкою. Таратайка торохкоче, сива конячка везти не хоче.
- * Зробив наспіх, як насміх.
- * Нажите махом – піде прахом. Краще своє латане, ніж чуже хватане.
- * Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця, та ніхто тому не вірив.

Шумний щілинний глухий губно-зубний (лабіодентальний – від лат. *labiodentalnyy* – губа і зуб) приголосний.

Під час артикуляції нижня губа утворює щілину із верхніми зубами. Голосові зв'язки не вібрують. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину.

Не має дзвінкої пари.

Буває твердий (*фут, фокус, факір, фасад, арфа*) і напівпом'якшений (*фібра, фігляр, фігура, фюзеляж, фосфіт*) та у словах іншомовного походження перед *й* (*Ф'єзоле, торф'яний, верф'яний*).

Малюнок 17. Схематичний профіль артикуляції ф.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- фффу фффо фффа фффе
фффи фффі
- уффф оффф аффф еффф иффф іффф
- вулуфuf волофоф валафаф велефeф вилифиф віліфіф
- лусуфту лософто ласафта лесeфте лисифти лісіфті
- фтуфтку фтофтко фтафтка фтефтке фтифткі фтіфті
- фблufулуф фблофолоф фблафалаф фблефелеф
фблифилиф фбліфіліф

фауна	анфас	міф
фон	амфітеатр	ліф
філіал	арифмограф	сейф
фараон	фальсифікація	блеф
флот	фотографія	буф
фіміам	фанфара	скіф
фабула	Феофанія	шеф
фоліант	фосфор	халіф
фея	фототелеграф	торф
фунт	муміфікація	ельф
фол	фосфат	гриф
френч	фанфарон	верф

Подовжена вимова в позиції подвосення

Жоффуа	Яффа	Джуффре
яффський	Буффон	Буффало

Вимова на межі слів (через люфт)

- філософ Фауст – риф фосфорний
- триумф – фіаско
- софа фабрична – граф Фрідріх
- пуф фінський

Словосполучення

- форма арфи в амфітеатрі
- фанфаронада хвалька-фанфарона
- тариф сфальсифіковано фальсифікаторами
- фотограф-фат (*самовдоволена особа*) у френчі
 фотографував фільварок

Тексти

Флокси, флокси на фланелі –	Фіолетовий фломастер
Фартушок зацвів у Нелі.	Фарбував фіолетові фіалки.
Із шифону шарфік в Галочки,	(Г. Чубач)
А на нім рясні фіалочки.	
(В. Гринько)	

- * Фазаниха фазанятам стала фантики збирати. Бо маленькі фазанчики страх, як люблять фантики.
(Г. Чубач)
- * Триумфальні вітальні фанфари фанфариста триумфаторові.
(Т. Кобзар)
- * Арифмограф і арифмометр – арифмографують арифметично.
(Т. Кобзар)

- * Фундамент вифундаментувати, перевифундаментувати.
- * Ми свій фундамент фундаментально перевифундаментували, перевифундаментуйте ви свій.
- * «Фу! Фу! Фу! – гуркоче млин. – Вас багато, я один».

(І. Блажкевич)

Африкати

Африкати (від лат. – *affricata* – притерта, від *fricare* – терти) за своїм способом творення є складними зімкнено-фрикативними приголосними. Вони утворюються внаслідок злиття двох звуків: $\delta + z = \text{дз}$, $\delta + \text{ж} = \text{дж}$, $m + c = \text{ц}$, $m + \text{ш} = \text{ч}$. Під час артикуляції видихуване повітря з тертям проходить крізь щілину, розкриваючи зімкнення органів мовлення. (Про звук **ч** інформацію та матеріал для тренування вимови детально подано у «Шиплячі звуки»).

Орфоепічною помилкою є роздільність у вимові африкатів. На жаль, подеколи таке трапляється на сцені, а також – на телебаченні й по радіо.

Останнім часом через появу великої кількості слів іншомовного походження та різноманітної професійної лексики африкати стали широко й не завжди доречно вживаними приголосними. Це стосується також імен та прізвищ.

За Новим українським правописом (2019) через **дж** передається звук [j] у словах англійського походження: *джаз, джемпер, Джеймс, джерсі* тощо.

Серед інших помилок вимови – говірковий варіант невідповідного вживання африкатів або заміна їх іншими звуками: *дзвук* замість *звук*, *дзерно* замість *зерно*, *зеркало* замість *дзеркало*, *звон* замість *дзвінок*, *жміль* замість *джміль*, *дзвір* замість *звір* тощо. Хоча це може бути цілком доречним як мовна характеристика персонажа відповідно до мовного рішення вистави, якщо воно наявне.

Із африкатами не слід плутати вимову звуків *д, ж* у позиції на межі префікса та кореня чи у складеному з декількох слів. У таких словах вимова не африкативна. Наприклад: *підживити, віджати, узгодження, загороджений, омолоджений*.

Д Ж

Передньоязиковий зімкнено-щілинний шумний твердий приголосний.

Вимовляється зливо, як один неподільний звук.

Під час артикуляції губи витягнуті вперед.

Є два варіанти положень кінчика і передньої частини спинки язика в процесі творення: перший – коли вони підняті до альвеол передніх верхніх зубів і передньої частини твердого піднебіння утворюють зімкнення; другий – спинка язика змикається із передньою частиною твердого піднебіння, а кінчик язика опускається вниз за нижні різці та відтягується.

Малюнок 18. Схематичний профіль артикуляції *дж*.

І в тому, і в тому варіанті артикуляції боки язика прилягають до верхніх бокових зубів. Струмінь видихуваного повітря проходить крізь щілину, що утворюється у місці зімкнення спинки язика

й твердого піднебіння. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки вібрують.

Дж як один неподільний звук переважно вимовляється твердо (джем, джмелиний, дзьобня). Напівпом'якшується лише поруч з *і* (лоджія).

Фонематична варіантність для тренування вимови й звучання

- джу джо дже джи джі
- джуджу джозджо джазджа джездже джизджи джізджі
- жджу жджо жджа ждже жджи жджі
- джулур джолор джалар джелер джилир джілір
- луджу лоджо ладжа ледже лиджи ліджи
- джужь-дзунь джозь-дзонь джазь-дзань джезь-дзень
джизь-дзинь джізь-дзінь
- чуджу чоджо чаджа чедже чиджи чіджі

джаз	бджола	бекстейдж
джгут	бюджет	гандж
джеб (<i>удар у боксі</i>)	дженджуриха	бридж
джемпер	від'їжджати	радж
джигіт	джек-пот	бриджі
джигун	менеджмент	котедж
джміль	дайджест	коледж
джоуль	санджак	імідж
джура	дженджик	банджо
джерсі	джинджигилястий	картридж
джергіт	ґринджоли	дріжджі
джерело	поїжджани	бейдж (<i>ідентифікатор</i>)
джунґлі	вґніжджуватися	джейран
джинси	заїжджий	стоунхендж
джизья (<i>податок</i>)	джіу-джитсу	гаджет
джерга (<i>рядно, одяг</i>)	джин	грамузджа (<i>хмиз</i>)

Вимова у прізвищах та власних назвах

Джеджула	Джедж	Джордж
Вірджинія	Джеймс	Джонні
Джипсі	Найджел	Камбоджа,
Гаянджа	Кембридж	Джадж
Олдрідж	Джомолунгма	Бриджтаун
Селінджер	Джорджтаун	Джорджоне
Файджес	Джованні	Хаджидер
Джамала	Геленджик	Джурджулешти
Дженіфер	Джексон	Джастін

ДЗ

Передньоязиковий зімкнено-щілинний шумний дзвінкий твердий приголосний.

Вимовляється зливо, як один неподільний звук.

Під час артикуляції передня частина спинки язика піднімається до альвеол верхніх зубів і утворює зімкнення.

Кінчик язика міститься за нижніми різцями й змикається з ними. Струмień видихуваного повітря проходить у щілину, що утворюється у місці зімкнення між спинкою язика та верхніми альвеолами й зубами. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки вібрують.

У позиції з *і*, з *ь* та з йотованими стає напівпом'якшеним (*дзюрчати*, *дзись*, *дзьобнути*, *дзявкотіння*, *дзюбак* (*кирка*), *гудзь*).

Під час артикуляції *дз'* тіло язика напруженіше, а його середня спинка піднімається до твердого піднебін-

Малюнок 19. Схематичний профіль артикуляції *дз*.

ня вище. Активніше напруження стосується всіх м'язів, задіяних у творенні *дз'*.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання

- дзу дзо дза дзе дзи дзі
- дзуджу дзоджо дзаджа дзедже дзиджи дзіджі
- дзурджуль дзорджоль дзарджаль дзерджель
дзирджиль дзірджіль
- дзулур дзолор дзалар дзелер дзилир дзілір
- дзузь-джузь дзозь-джозь дзась-джазь
дзезь-джезь дзизь-джизь дзізь-джізь

дзвін	продзижчати	гедзь
дзот	кукурудзище	гудзь
дзенькіт	дзюркотіти	дзідзьо (<i>дід</i>)
дзеркало	гедзилля (<i>турса</i>)	дзиз (<i>овід</i>)
дзьоб	дзюрчання	дзир (<i>і дзер – сироватка</i>)
дзиглик	дзюр (<i>джерело</i>)	ніндзя
дзбан	дзизнути	Рекордз
дзвонар	дзуські	ксьондз
дзвінкість	подзьобати	якудз
дзвіниця	здзьяволити	гудз (<i>вузол</i>)
дзвякання	дзеленькіт	гудзик
дзига	дзіндзівер (<i>мальва</i>)	кіндза (<i>і кінза</i>)
дзусь	віддзеркалення	камікадзе
дзюдо	дзінь-дзінь	риндза

Словосполучення з *дж і дз*

- горбатодзьобі горобці
- мимоїжджий проїжджий
- Джиральдіна з Джорджтауна
- джек-пот джобера (*біржовий клерк*) Дجونі

- дженджикуватий, дженджуристий дженджик
із джигною (*муз. інструм.*)
- від'їжджати-роз'їжджатися, об'їжджаючи роз'їдженням
роз'їздом
- дзиґа на дзиґлику, а джем на джемпері

Вимова у прізвищах та власних назвах

Дземброня	Катандзаро	Гандзя
Гудзон	Дзиндзирук	Гудзій
Дзюбишин	Дзюдзер	Дзябенко
Дзядзько	Лодзь	Мейдзі

Тексти

Дзюбнув хлібця горобець, Дзюб обтер об стовбурець. Барабольки подзьобав – По бруківці пострибав.	Летів джміль у Джорджтаун, Зустрів бджолу і проджижчав: – Джем, джим, джум, джурам. Бджола, в Джорджтаун пора.
---	---

Джмелі спросоння – буц! лобами!
Попадали, ревуть в траві.
І задзвонили над джмелями
Дзвінкі дзвіночки лісові.
(М. Вінграновський)

День у день:
Дзень та дзень!
Кожен день:
Дзень та дзень!
В школі дзвоник
Кожен день
Вчитись кличе:
Дзень! Дзень! Дзень!
(В. Гринько)

Відгули джмелі і бджоли,
І зашерхло джерело.
Дядько споряджа grindжолі –
Виїжджати за село.

Джергелькам зі стрічками
Увижатимуться сні:
Джосу їм дадуть святками
Дженджуристі джигуни.
(Х. Чичка)

Котилася, розбилася
Цинова тарілка.
А в нашого пригіншого
Дзіндзівер – не дівка:
Ой, як вона заговорить –

Гудуть джмелі і бджоли
На золотій акації густій.
(М. Рильський)

Як у дзвони дзвонить.
Ой, як вона засміється –
В Полтаві слинеться.
(з народн.)

- * Дзюркотливе джерельце дзюркотіло дзвінку пісню під лоджією.
- * У зливу жахливу під кушем дуже змокли жук з джмелем.
- * Жовтий жук купив жилет, джемпер, джинси та жакет.
- * Головата, джэнджуриста – стоїть пані, чепуриться, бо вдягла сорочок триста (*загадка про капусту*).

Передньоязиковий шумний глухий твердий приго-
лосний.

За способом творення – африкат. Вимовляється
зливо, як один неподільний звук.

Під час вимови передня частина спинки язика піднімається до альвеол верхніх зубів і утворює зімкнення. Кінчик язика розташований за нижніми різцями й змикається з ними. Струмінь видихуваного повітря проходить у щілину, що утворюється у місці зімкнення між спинкою язика та верхніми альвеолами й зубами. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки не вібрують.

Ц буває твердим (*царат, цензура, принц, центнер, циклон*) та м'яким (*водиця, оцінка, молодцюватий, цілий, ціпок*).

Під час артикуляції **ц'** м'язи, що беруть участь у творенні, працюють напруженіше. Середня спинка язика піднята трохи вище, ніж при артикуляції твердого **ц**.

Малюнок 20. Схематичний профіль артикуляції **ц**.

**Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання ц та ц'**

- щцу щцо щца щце щци щці
- ущц ощц ащц ещц ищц іщц
- луцузу-цулузу лоцозо-цолозо лацаза-палаза лецезе-целезе
лицизи-цилизи ліцізі- цілізі
- зцу-цуззу зцо-цоззо зца-цазза зце-цеззе зци-циззи зці-ціззі

ціп	цяцька	абзац	міць
цап	цуценя	матрац	кінець
цар	цариця	ерзац	жнець
цвіль	цуцик	палац	боєць
цвіт	міццю	шприц	борець
цебер	цяця	кварц	гонець
центр	цюця	бац	заєць
цикл	централізація	клац	хлібець
цівка	циркуляція	гоц	хлівець
цятка	цигарниця	буц	жрець
пурка	цяцькатися	паяц	їздець
цикуль	цвіркунець	плац	ясенець
цеп	цяцькування	коц	ловець
пур-пура (<i>заборона у грі</i>)		шкіц (<i>ескіз</i>)	зубець
цент	церквиця	бліц	герць (<i>поєдинок</i>)

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

- ця цидулка
- це цибух (*люлька*)
- цівниця (*муз. інст.*) ціла
- ці цифри
- швець цікавий
- гравець цимбаліст
- палець цербера
- цесарець (*австрієць*) із цесаркою (*курка*)

Словосполучення

- цупкий куций ціпок
- цяцькована цокотуха

- шкіц цариці-ціпоньки
- цукорниця з Ніцци

- цементаційна цементація
- цвіркунець цвірінкотить серед царини

Тексти

Цапок водицю п'є з цеберка,
 Скубе травицю у садку.
 Солодкий цукор та цукерка –
 Це теж цапкові до смаку.
 (Н. Забіла)

Зацінькала синиця –
 Цікава витівниця:
 – Це горобці в альтанці
 Танцюють вранці танці.
 Ой, гуць-гуці!
 Штанці куці.
 Куці штанці у горобців.
 (Г. Бойко)

Напекли млинців,
 Назвали кравців.
 А кравець за млинець
 Та побіг у танець.

Журавель для баранця
 Накосив стіжок сінця.
 Та й майструє ясельця,
 Не собі, для баранця.
 Хай баранчик – добрий гість –
 Із яसेlecь сіно їсть.
 Хай не смикає він стіг,
 Бо зламати може ріг.
 (М. Стельмах)

Цап до цапа в гості йшов.
 Цап дороги не знайшов.
 А за цапом цапеня
 Бігло зранку навманья.
 Потім – бігло навпрошки,
 Воно знало всі стежки:
 – Ця до лісу,
 Ця до гаю,
 Ця туди, де нас чекають.
 Цілий день в гостях сиділи,
 Цілий віз капусти з'їли.
 (Г. Чубач)

Оженився горобець
 На старій синиці.
 А синиця як синиця –
 Плете рукавиці.
 Щоб тепліше горобцю –
 На снігу, на морозцю.
 Чи сінця внести покіс,
 Чи по дрова бігти в ліс.
 Є ще в неї інші дари:
 Є ціпок – ясенець,
 Круглі сині окуляри –
 Постаріє ж горобець!
 (А. Малишко)

- * Всім подобається це куце цуценя... (4-5 р.)
- * У кільця немає кінця... (4-5 р.)
- * На кінці олівця немає кільця... (4-5 р.)
- * Очиці у вовчиці – неначе блискавиці... (4-5 р.)
- * Біг баранець із нових сінець. Наставив ріжок на дядьків стіжок.
- * Спекла Луця, що не їсть і цюця.
- * Ців-ців-ців, ців-ців-ців! – цівкотіння горобців. Горобцева піс-ня це, а в словах – то буква «це».

(В. Гринько)

Прислів'я та приказки

- * Редьці до цукру нічого рівнятися.
- * Молодець проти овець, а проти баранця і сам, як вівця.
- * Як душа з лопуцька – то совість нелюдська.
- * Дурному Гаврильці усе чорнобривці.
- * Хоч з перцем, зате з добрим серцем.
- * Сказано: велика птиця – горобець.

Свистячі звуки

Звуки *с, с', з, з'* за акустичними ознаками отримали назву свистячих: під час їх вимовляння повітря з присвистом проходить крізь щілину між зубами та язиком.

Особливості щодо артикуляції та норм вимови подано в інформації до кожного звука.

Примітка. В живому мовленні та при написанні прийменники *з, із, зі (зо, за)* у вживанні чергуються між собою за такими правилами:

З – перед голосним на початку слова (з одного боку), на початку думки (*З океану подув холодний вітер*);

– коли йдеться про підставу певної дії, стану (з *мого дозволу, з примусу*);

– коли йдеться про галузеві ознаки (*підручник з математики, залік з майстерності актора*);

– перед приголосним (окрім *с, ш*) на початку слова, як попереднє – закінчується на голосний (згідно з *наказом*).

Зі – перед сполученням приголосних, коли першими стоять **з, с, ш, щ** на початку (*іспит зі сценічної мови, зі столу чи зі стола*).

Фенікс вилітає з попелу.

Зі сміття він ще ніколи не вилітав.

(Л. Костенко)

Із – між **з, с, ц, ч, ш, щ** (*мус із черешні, борщ із часником*) та між (після чи перед) групами приголосних (*прийшов із селища, халат із шовку*).

Зо – при числівниках два, три (*зо два, зо три*) та займенникові мною (*зо мною або чергується – зі мною*).

За – коли визначає узгодженість (згідно з чим) дії (*за наказом чи згідно з наказом, за спеціальністю, за моєю згодою*);

– коли йдеться про напрямок руху дії (*за вітром, за плином часу*);

– коли йдеться про час чи умову (*за умови, за участю, за життя*).

Не слід плутати: не дбати за справедливість, навчання – а дбати про справедливість, навчання; не за бажанням публіки – а на бажання публіки; не взятися за роботу – а взятися до роботи тощо.

З

Шумний дзвінкий щілинний передньоязиковий свистячий приголосний.

Під час артикуляції кінчик язика біля передніх нижніх зубів. Між верхніми передніми зубами і спинкою язика утворюється щілина.

Боки язика притиснуті до верхніх кутніх зубів. Через заглиблення (жолобок) вздовж спинки язика виходить струмінь видихуваного повітря у щілину між верхніми та нижніми різцями. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки вібрують.

Буває подовженим (*лабуззя, роззброєння*), твердим (*полозок, мозок, залізо, зелень*) та м'яким (*зібраність, зігнати, князь, базіка*).

Артикуляція *з'* передбачає активніше напруження м'язів, задіяних у творенні, аніж при вимові твердого *з*.

Передня частина спинки язика піднімається вище до твердого піднебіння, роблячи вужчою щілину для проходження струменя видихуваного повітря.

(Про проблеми з вимовою звука подано в «Помилки вимови *с, с', з, з', ц, ц', ж, ч, ш, щ* та прийоми щодо виправлення порушень»).

Малюнок 21. Схематичний профіль артикуляції *з'*.

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання *з та з'*

- зззу зззо ззза зззе зззи зззі
- уззз оззз аззз еззз иззз іззз
- зузузу золозо залаза зелезе зилизи зілізі
- ззусузуз ззосозоз ззасазаз ззесезез ззисизиз ззісізізі
- сузуцу-цусузу созоцо-цосозо сазаца-цасаза сезеце-цесезе сизиси-цисизи сізіці-цісізі

забіг	залізо	віз	грязь
збір	зозуля	туз	бязь
звіт	зозла	ремез	мазь
збіг	знезаразити	сказ	брязь
згода	звозити	зріз	зав'язь

зір	звукозапис	лаз	бевзь
зяблик	запізній	розріз	в'язь
зсув	заздалегідь	таз	злазь (<i>наказ. сп.</i>)
зубок	заздрість	зараз	конов'язь
зовні	зазнати	раз у раз	наскрізь
зоря	зазіхати	раз по раз	прив'язь
зубр	згризти	узвіз	паморозь
зсік	зазор	завіз	скрізь

Подовжена вимова в позиції подвоєння

роззброїти	хмиззя	беззубий
галуззя	беззаконня	полоззя
заду	череззерниця	мотуззя
роззутися	роззява	роззиратися
беззахисність	пониззя	беззвучний
безземелля	верболіззя	паморозю
роззолотити	беззоряний	беззлобність
возз'єднання	ззовні	пороззявляти
заліззя	ззивати	ззамолоду
передгроззя	ззирнутися	різзя (<i>зрубані гілки дерев</i>)

Вимова на межі слів (як подовжена, так і через люфт)

– князь зять	– база знань	– наниз зсядеться
– камаз загруз	– витязь завзятий	– базя (<i>вівця, ягня</i>) зайде
– якраз збоку	– нараз зазеленіло	– перелаз завалився
– крізь землю	– хмиз зичений	– гарбуз зсохся

Словосполучення

- зазнавати заздрощів злюки
- заздалегідь зрізати хмиззя
- зараз раз по раз у пониззі скрізь паморозь
- ваза розбилася на гамуз (*на дріб. шмат.*)
- роззява князь зозла роззувся ззовні

Тексти

Зима морозяна надворі.
Замети білі на землі.
Зоріють в небі ясні зорі.
Заснули зайчики малі.
(Н. Забіла)

Зіна в зарості пішла,
Зіна зайчика знайшла.
Заховала у корзину,
Зверху кинула хустину.
Зайчик хитрий був, як лис.
З-під хустинки втік у ліс.
(Г. Чубач)

Зранку злива злиувала.
Всю пилюку позмивала.
З листя, з прутиків лози,
Із сухої дерези.
Після зливи і грози –
Світ чистіший від сльози.
(Г. Чубач)

Знає сорока, де зиму зимувати.
(нар. присл.)

* Залізне зубило залізо любило. Зубило в залізо залізно залізло.
(О. Орач)

* Дід везе зелене сіно скрипучим возом.

* Вліз на пліт гарбуз без рук й зачепився там за сук. Це б йому
на землю сісти, та назад не може злізти.

(В. Лучук)

* Ліз карасик через перелазик та й у воду плюсь!

* Край села, серед лози, видно сиві дві кози.

* Захар заліз на перелаз. – «Захарку, злізь! Захарку, злазь! Зумів
залізти – знай, як злізти».

* Там, де гнеться верболіз, черногуз в ставок заліз. А на птицю
з верболозу вітер трусить срібну росу.

* Коза у лузі – лоза у тузі. Бери лозу, жени козу.

* Заєць зяблика зустрів: «Зебру зжер! Зміноку з'їв!» Зяблик
зойкнув: «Значить, заєць – задавака і зухвалець!»

(Ю. Кругляк)

* Зоя і Зіна знайшли лозини. Лозина до лозини – і зроблені кор-
зини. Зоя і Зіна взяли корзини, взялися завзято кизил збирати.

(Г. Бойко)

* Закував озерце, вліз злий мороз у верболіз. І забідкалась лоза
вся: «Звідки знов мороз узявся»?

(Г. Бойко)

* На осінньому осонні дзумкотіли оси сонні: «Поз-з-з-зіхає
ведмедисько: з-з- значить вж-ж-же мороз-з-зи близ-з-з-ько».

(Г. Бойко)

* Заіскрилися в лузі роси, заспівали в росах коси.

(Л. Куліш-Зіньків)

* Ішли кози поза лози – обгризали лози кози.

С

Шумний глухий щілинний передньоязиковий приго-
лосний.

Артикуляція *с* по-
дібна до артикуляції *з*.

Кінчик язика біля передніх нижніх зубів.

Між верхніми передніми зубами
і спинкою язика утворюється щілина.

Боки язика притиснуті до верхніх кут-
ніх зубів. Через заглиблення (жолобок)

вздовж спинки язика з шумом вихо-
дить струмінь видихуваного повітря,

нагадуючи свист. Прохід у носову по-
рожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки не вібрують.

С буває подовженим (*перенісся, колосся*), твердим (*соло, село, сухо*) та м'яким (*сьомий, росяно, сіно, псяюха, псюра*).

Малюнок 22. Схематичний профіль артикуляції *с*.

Методичні поради:

– під час артикуляції стежити за правильним положен-
ням кінчика та боків язика;

– не відтягувати назад кінчик язика від нижніх зубів –
це зробить «шепелявим» звук *с*;

– через зімкнення кінчика язика з верхніми передніми зубами та спрямування видихуваного повітря повз бокові краї язика спотворюється вимова *с*.

(Про проблеми з вимовою звука подано в «Помилки вимови *с*, *с'*, *з*, *з'*, *ц*, *ц'*, *ж*, *ч*, *ш*, *щ* та прийоми щодо виправлення порушень»).

Фонологічна варіантність для тренування вимови й звучання *с* та *с'*

- ссуу ссоо ссса сссе ссси сссі
- уссс оссс ассс ессс иссс іссс
- суусуруз сосостроз сасастроз сесестрез сисистриз сісістріз
- лусуцуз лосоцоз ласацаз лесецецз лисициз лісіціз
- уйськ ойськ айськ ейськ ийськ їйськ
- зуусуу зуососо засасса zesesse зисисси зісіссі
- сцуз-зцус сцоз-зцос сцаз-зчас сцез-зцес сциз-зчис сціз-зціс

сюжет	сінокіс	трос	вісь
сук	сеанс	опис	Русь
саван	статус	спис	чомусь
салют	самбіст	запис	щось
сак	сапсан	стрес	якось
свист	самосад	фікус	хтось
сніп	совість	барс	десь
сани	скіс	глобус	трісь
сітка	скупість	степе	трусь
сййво	сенс	фокус	хрясь
скіпетр	стоси (мн.)	люкс	хрусь
сюїта	саксонєць	сакс	лось

Подовжена вимова в позиції подвоєння

винісся	кісся	розрісся	брусся
трясся	Полісся	пасся	Тассо
Пікассо	ссавець	волосся	Міссурі

залісся	ссання	густолісся	лассальянство
Руссо	Міссісіпі	Лассо	багатоголосся
ассамка	Улісс	ассирійці	заласся (<i>втіха</i>)
Ясси	Россіні	Лессінг	Іссик-Куль

Вимова на межі слів (через люфт або подовження)

- ось салют
- якийсь сюжет
- увесь сон
- голос сопрано
- приніс статтю
- зась солодошам
- весь смуток
- підпис сестриці
- силос соковитий

Словосполучення

- звукозапис оркестром сюїти
 - хрясь-хрусь на узліссі
- саксофоніст із Массачусетса
 - самбіст старався не схибити
- лис спить під час сінокоосу
 - сухе колосся стоїть у снопах
- самосійна сосна Каліфорнійський Мафусаїл

Тексти

Поглянь на білих совенят:
Вони тихесенько сидять.
Коли не сплять – вони їдять.
Коли їдять – вони не сплять.

Прилетіла сорока до білки:
– Ти зроби мені, білко, сопілку.
На сопілці я вчитимусь грати,
По дворах перестану гасати.

Стрекоче сорока
Строката, кароока.
Сорока в ворони
Прохає оборони:
– Хто не йде – не мине:
Сполохне мене.

Сніг-сніжок на долині,
Стіг-стіжок у луговині.
У стіжку сховався заєць,
В нього хліба є окраєць.
(П. Воронько)

Йти ослиську не близько.
Підсковзнувся ослисько.
Підсковзнувся ослисько
І голосить: «Ой, слизько!»

(Г. Бойко)

Сіра гуска їсть овес
І сичить сердито: Ес-с-с!
Сіра гуско, не сварись!
Ось ця буква еС, дивись!

(В. Гринько)

Ми носили воду в ситі,
Та дерева не политі.
Воду в ситі не носити,
Саду ситом не полити.

- * Старий сивий садівник посадив сто садів... (3-4 р.)
- * Босий хлопець сіно косить... (4-5 р.)
- * Біг пес через овес... (4-5 р.)
- * На столі стоїть сільниця, у сільниці сіль...
- * У полі просо, у просі роси, роса росила, коса косила.
- * Косар скосив увесь овес... (4-5 р.)
- * Приснивсь сьогодні сон синиці: приніс сусіда сік з суниці.
- * Наш садівник розсадникувався.
- * Русі вуса у вівса. Вуса – вся краса вівса.
- * Сава Славі сіно косить, Слава Саві їсти носить.
- * Як прялось, так спалось, а як перестали прясти, то й спати не хочеться.
- * Сидів горбець на сосні, заснув – і упав уві сні. Якби не упав уві сні, сидів би він ще на сосні.
- * Середньому сину пошили синю сатинову сорочку. Старшому сину пошили синю свитину. Молодшому сину пошили сині штани.
- * Сидьма сом сам сидів. Самого сома сум схопив. Сім сусідів скликав сом: сміх і співи за столом!
- * У ставку гуськом стоять гусенята й гуска. Гусенята плюскотять, гуска носом плюска.

(Г. Бойко)

- * Скоромовка без кінця: ліз лис лисим лісом, ніс хвіст низом-ни-зом. Хвіст об терен обдер. В лісі кажуть тепер: «Ліз лис...»

- * Текла Сула біля села. Біля Сули льони росли.
(Г. Бойко)
- * Летіла сова, торохтіла слова: «Чи сон це, чи слон це, а може і сонце?»
(В. Лучук)
- * Гусак-кусак сичав на сак. Та сам кусак піймався у сак.
(В. Ладижець)
- * Сорока сорок років сорока нитками сорок сорочок вишила.
Сорока сорок сорочок на сорок сороченят одягла.
- * Стоять під снігом сосни сонно. Сидять на соснах снігурі.
Санчата на ставок з розгону скотились весело з гори.
(Н. Забіла)
- * У семеро саней вусань за вусанем по семеро в сани усілись.
- * Садить садівник молодий садок. Сивий садівник – він уже дідок. Певно сто садів посадив за вік. Стільки дав плодів людям садівник.
(М. Познанська)
- * Коса косить – бруса просить. Косар Герасим погострив – клин покосив.
(Г. Бойко)
- * Соловей солов'ят од сонечка заслонив.
- * Сіло сонце на сосну, сонно мовило: «Засну!» Сосни сонечко гойдали, сосни сонечко благали: «Сонце, сонечко, не треба, стане сумно нам без тебе».
(Г. Чубач)
- * Ми питали у Мусія: «Хто це стільки сліз насіяв? Ти, Мусію, сліз не сій – може вирости Плаксій».
- * Ніс сміхунчик сміху міх. Сміх – розсипався на сніг.
(В. Лучук)
- * Біля ліска ріка. Лука спіймав піскарика. Піскарик на піску струсив свою луску.
(Г. Бойко)
- * В сінокосах, в срібних росах заросився бусол босий. Сонце блисне – бусол висхне.
(Г. Бойко)

- * Сім дочок-сіроочок вишивають сім сорочок.
(Г. Бойко)
- * У стоніжок по сто ніжок. Всі сто милися, всі стомилися.
(Г. Бойко)
- * Цур його матері, як завелось: і старе, і мале у боки взялось.
- * Старий Самсон сказав своїм синам: «Сини, солить сало сухою сіллю».
- * Тосі-тосі, свині в горосі, та й не всі, бо частина у вівсі, а ще трошки в просі. Поросята в гречці, бути суперечці.

* * *

В ямі не спиться вусатому сому,
 Сому вусатому сумно самому.
 Сонце гріє, аж пече,
 З сома сьомий піт тече.
 Радить сому сонний кит:
 «Покупатись, соме, слід».
 Сом наївся досхочу,
 Сумно сому вусачу.
 Спочиває сивий сом:
 Ой, солодкий сниться сон!
 Спить старий сердитий сом,
 Сому сниться сьомий сон.
 Сонце пестить поплавок,
 Сом сопе на весь ставок.
 Сниться сому сон в ріці,
 Що пасе він окуньці.
 Неслухняні ж окуньці
 Розбрелись у всі кінці.

(Г. Бойко, О. Кононенко,
 Л. Куліш-Зіньків)

Шиплячі звуки

Передньоязикові приголосні *ж, ч, ш* отримали назву шиплячі за акустичною ознакою звучання: через характерний шум-шипіння, що виникає під час їхньої вимови. Голосові зв'язки вібрують лише при вимові *ж*. Артикуються кінчиком язика, який піднімається до альвеол верхніх передніх зубів. Бокові частини язика прилягають до верхніх бокових зубів.

Разом із шиплячими слід розглядати й особливості поєднаного звучання *шч*, яке позначається буквою *щ*.

Шиплячі приголосні в українській літературній мові вимовляються твердо. Помірне пом'якшення відбувається лише у випадках з *і* та йотованими звуками (*жіноцтво, роздоріжжя, шість, пригорці, щіточка, очіпок, ломаччя*). Як уже зазначалося, надмірне пом'якшення шиплячих є орфоепічною помилкою.

Примітка. В українській мові збіг шиплячих *чч, шш* хоч і не часто, але наявний. Неприятним є збіг *щщ* на межі слів. Якщо ж таке трапляється, то вимовляти переважно краще через люфт-паузу, а не через подовження, як інколи пропонується. Доречно буде сказати *борц* / *щавлевий* замість не зрозумілого за значенням *борщавлевий*. Та й у такому разі органічніше (щодо мелодики) звучатиме *щавлевий борц*. Як і в словосполученні *зайдеш швидко* правильним буде зворотний порядок слів: *швидко зайдеш*. А в таких випадках, як, наприклад, *розіграш шайби* можливий і подовжений варіант, і через люфт – залежно від структури сусідньої думки. Хоча, знову ж таки, краще сказати *розігрування шайби*.

Запропонований нижче добір словосполук із *чч, шш, щщ* на межі слів рекомендовано, як варіативний ускладнений прийом для тренування чіткості вимови й звучання шиплячих звуків.

Ж

Шумний дзвінкий шиплячий передньоязиковий твердий приголосний.

Під час артикуляції губи витягнуті вперед. Це збільшує передній резонатор (між зубами, язиком, щоками і губами).

Є два види артикуляції: під час однієї – передня частина спинки язика та його кінчик підняті до передньої частини твердого піднебіння, а крізь щілину, утворену між спинкою та піднебінням, і проходить струмінь видихуваного повітря; під час іншої – щільніше стиснута спинка язика разом із його кінчиком відтягуються назад; струмінь видихуваного повітря проходить крізь щілину, утворену між передньою частиною піднебіння і спинкою язика.

Малюнок 23. Схематичний профіль артикуляції ж.

У обох випадках: боки язика притиснені до верхніх бокових зубів; прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння; голосові зв'язки вібрують.

Окрім випадку асимілятивних змін (про це далі), не оглушується ні в кінці слова, ні біля глухих звуків.

Може бути твердим (*вежа, жаба, жарина, житель*) і помірно пом'якшеним (*ножі, розі (мн.), сажі (мн.)*) та подовженим (*Криво-ріжжя, лівобережжя*).

Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання
(комбінаторні звукосполучення подано після матеріалу на ш)

жалощі	жижки	ніж
жито	жоржина	дубляж
женьшень	жужмом	кряж
жучок	жижа	вуж
жага	жужіль	саж
жабище	жужелиця	паж
жердка	жужмити	шарж
жіла (<i>про жилю</i>)	жаждивий (<i>жадібний</i>)	стриж
жир	жежель	гуж
жниво	Жан-Жак	міраж
жовч	прожогом	багаж
жрець	жирандоль	морж
жупан	жбурляти	крадіж
жлукто	аж-аж-аж	екіпаж
жмут	жевжик	шпіонаж
жезл	житнище	криж

Подовжена вимова в позиції подвоєння

заміжжя	Побужжя	роздоріжжя
безсніжжя	збіжжя	Запоріжжя
безмежжя	подружжя	подорожжю
бездоріжжя	безбережжя	багатобожжя
двоємужжя	підніжжя	зарубіжжя
черезсмужжя	обніжжя	Залужжя
правобережжя	Забужжя	подоріжжя (<i>подорож</i>)

Вимова на межі слів (через люфт або подовження)

– вояж жури	– ажіотаж жартома	– сторож жартівник
– корж житній	– репортаж журналіста	– саквояж жевжика
– ріж жужмом	– продаж жакетів	– упряж жеребця

Словосполучення

- рожева жоржина біля стежки
- пожовтілі жовтяки ізжовкнули
- жужмом жужмиться жужіль-жужелиця
(залиш. після згор. тверд. палива)
- продаж житнянки (житня солома) з житнища (житнє поле)
- збіжжя жаждивого (жадібного) подружжя
- женчиха і жнець жваво жнуть жито

Тексти

Жовте жито жук жував
І з Женею жаргував.
Жартом-жартом – і у Жені
Жвавий жук живе у жмені.
(Ю. Кругльак)

Женя з бджільми не дружив.
Завжди Женя бджіл дражнив.
Женю бджоли не жаліли
Та дражнила нажалили.
(Г. Бойко)

Моржі лежать
Моржат сторожать.
Моржі прибережні –
Сторожі обережні:
Бо в сніжнім безмежжі –
Стежки ведмежі.
(Г. Бойко)

Жив жучок між бур'янами.
Жив без тата і без мами.
Жив і жив, і не тужив –
Жовтим листям ворухив.
Жаба квакнула: «Попався!»
Жук завмер, так налякався.
(Г. Чубач)

- * Грунь, груш не руш. Бери ніж, сало ріж. Сало ріж, ріж і їж.
- * Живе у Жанни жук в жоржинах... (4-5 р.)
- * Жук жукоче: «Жу-жу-жу! Кожну мить я бережу! Все біжу, біжу, біжу...»
(В. Лучук)
- * Жаба вчила жабеня жваво квакати в калюжі. Жабеня сказало жабці: «Горло вже втомилось дуже».
- * Біжить стежина поміж ожини. І вже у Жені ожини жменя.
(Ю. Кругльак)

* Дзижчить над житом жвавий жук, бо жовтий він вдягнув кожух.

* Взявся за гуж, не кажи, що не дуж.

* Жатка жваво жито жне. Жатку жнець не дожене.

(Г. Бойко)

* Женчик (*від жнець*), женчик невеличкий, на женчику черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.

Ч

Середньоязиковий шумний глухий приголосний.

За способом творення – африкат.

При артикуляції губи витягнуті вперед.

Мальюнок 24. Схематичний профіль артикуляції ч.

Залежно від положення кінчика язика та передньої частини спинки язика існує два види артикуляції звука: при їхньому підніманні до альвеол і вище утворюється зімкнення разом із передньою частиною твердого піднебіння і альвеолами; крізь щілину, що утворюється у місці цього зімкнення, і проходить струмінь видихуваного повітря. Під час іншої артикуляції кінчик язика відтягнений назад та опущений вниз за передні нижні різці. Спинка язика піднята і змикається з твердим піднебінням. Струмінь видихуваного

повітря проходить у щілину, що виникає на місці зімкнення спинки й піднебіння.

В обох варіантах артикуляції: боки язика прилягають до верхніх бокових зубів. Голосові зв'язки не вібрують. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння.

Ч буває подовженим (*паліччя (хмиз, мн.), обличчя, будуччина, підбіччя*), твердим (*курочка, почин, чабан, ключ*) та напівпом'якшеним (*причілок, вісімдесятиріччя*), але не м'яким.

Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання
(комбінаторні звукосполучення подано після матеріалу на щ)

чіп	читач	пліч-о-пліч
чад	чичиркнути	сич
чан	часничок	бич
чар	часточка	харч
чати	чайчин	ніч
чаша	чашечка	ткач
чек	червоточина	річ
чиж	черевички	корч
честь	чоловічок	клич
чвал	чичероне (<i>провідник</i>)	піч
човг	чумаченько	путч
чубик	чужачка	меч
час	черепичина	пугач
чудо	черепочок	скотч

Подовжена вимова в позиції подвоєння

передпліччя	клоччя	дрюччя (<i>мн. від дрючок</i>)
суччя	вояччина	просторіччя (<i>побутове мовлення</i>)
будяччя	лисиччин	сторіччя
козаччина	ніччю	межипліччя
піччю	річчю	далеччю

білоччин	величчя	гайдамаччина
підпіччя	віниччя	ганчірччя
гадюччя	поруччя	благополуччя
заріччя	верхоріччя	онуччя (<i>про онучі</i>)
панноччин	поріччя	гілляччя
наріччя	вороняччя	онуччин (<i>від онука</i>)
півріччя	протиріччя	дворіччя
залізяччя	межіріччя	Бокаччо
сестриччин	доччин	струччя (<i>від стручок</i>)
Забуччя	узбіччя	середньовіччя

Вимова на межі слів (читка, через люфт)

– френч чорний	– клатч чепурухи	– обруч червоний
– кумач чумачихи	– скетч читав	– здобич чоловіча

Словосполучення

– глечичок чималий	– чашечка чорного чаю
– чар-печера чарівника	– чечужка (<i>риба</i>) смачненька
– чесуча (<i>тканина</i>) вчетверо	– чудернацьке чуперадло (<i>опудало</i>)
– на узбіччі чічка	– чистенина (<i>жито і пшениця</i>) чистесенька
– у чифа (<i>ст. поміч. капітана</i>) чихуахуа (<i>порода малих собак</i>)	

Тексти

Чорно, чорно уночі.	На печі смачні
Чорні очі у сичів.	Та гарячі пшеничні калачі.
Чорні очі, чорні крила,	(нар. присл.)
Чорна тінь усе накрила.	
Через чорних тих сичів –	
Чорно, чорно уночі.	
(Г. Чубач)	

* Вдача овеча – по-овечому й мекоче.

(нар. присл.)

- * Серед корчів стирчить корч корчуватий-корчастий – найкорчакуватіший, найперевикорчакуватіший.
- * – Сестрице, чи ткачі тчуть, чи не чуть?
– Чуть-чуть тчуть, ледь човники волочуть, бо їсти й чуть-чуть не чуть!
– Нехай ще чуть-чуть потчуть, бо вже чуть, що перепічки печуть.
- * В чаплі чорні черевички. Чапля чапа до водички.
(Г. Бойко)
- * Їде силач, на нім ловкач, за ним копач – здобувати калач.
- * Ходить жучок по долині, а жучиха по ялині. А наш жучок невеличкий, на жучкові черевички. На жучкові жупанчина, ще й червона сорочина.
- * Черепаха чаплю вечором пригощала чаєм з печивом.
- * У річку вскочить і сухий вискочить: на все тями вистачить.
- * Топчу, топчу купалицю уночі, вистукують, вигрюкують дукачі.
- * Чубата чапля, чваньковита, через болото йде чудна.
- * Чапала чапля болотом, за нею ішло чаплення. А чайка кричала: «Чекайте! Он вас чорногуз доганя».
- * Наша перепеличка, мала та невеличка, під полукіпком розпідпадьомкалась.
- * Ченчик (*від чернець*), ченчик невеличкий, на ченчику черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.

Шумний глухий передньоязиковий шиплячий приголосний.

Під час артикуляції губи витягнуті вперед.

Також має два варіанти артикуляції: під час однієї – передня частина спинки язика та його кінчик підняті до передньої частини твердого піднебіння й крізь утворену між ними щілину проходить струмінь видихуваного повітря; під час іншої – кінчик язика та передня частина його спинки, відтягуючись назад, щільніше стискаються, а струмінь видихуваного повітря проходить

крізь щілину між спинкою язика та передньою частиною піднебіння. В обох випадках боки язика притиснені до верхніх бокових зубів. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки не вібрують.

Малюнок 25. Схематичний профіль артикуляції *ш*.

Ш буває подовженим (*тушию*), твердим (*кашель, шедевр, каша*) та помірно пом'якшеним (*шістдесят, шістка, нашіптування*).

Подеколи вимова звука **ш** зазнає асимілятивних змін (про це далі).

**Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання:
(комбінаторні звукосполучення подано після матеріалу на ш)**

шафа	шабаш	плюш
шуба	шашка	куш
шарф	шашіль	куліш
шум	шершень	суміш
шарж	шерхкий	гуаш
шана	шишка	гуляш
шахи	шушукання	розкіш
шов	шишкар	хутчіш
шепіт	шипшина	фіш
шерех	шашлик	рюш
шибка	шуршання	фліш

шило	шушваль	флеш
шифр	шушун	туш
шип	шушпан	бакшиш (<i>хабар</i>)
шнур	шушон	фініш
штоф	штришок	фарш

Подовжена вимова в позиції подвоєння

піддашся	узвишся	затишся
розкішшю	безгрішся	сумішшю
тушшю	бездушся	гуашшю

Вимова на межі слів (через люфт, інколи через подовження)

- хочеш шити
- хутчіш швендяй
- суміш шипшинова
- гуляш шкварчав
- розкіш широколиста
- розіграш шайби

Словосполучення

- вишня «Шпанка»
- миші шаруділи у пшоні
- плюшева шапка та шуба з капюшоном
- шабаш штрейкбрехерувати

Тексти

«Шу-шу-шу», – шептали миші,
 Загубився сон у тиші.
 «Ми не будем спочивати –
 Підем тишу розганяти!»
 А тихенька наша тиша
 Тихо спала на узвишші.
 І не знала наша тиша,
 Що вночі шептались миші.

(Г. Чубач)

Робив дишло, дишло не вийшло.
 Робив днище – вийшло топорище.
 Сяк-так – на косяк!
 Стук-грюк аби з рук!
 Вийшло: тяп!
 Вийшло: ляп!

(Г. Бойко)

Шишка впала – не розбилась.
Шишка в трави закотилась.
Наша Шура в ліс пішла,
Але шишку не знайшла.
Принесла вона додому
Лише радість, лише втому.
(Г. Чубач)

- * Шишка на сосні, шашки на столі.
- * На ложку та покуштуй кашу з горошку.
- * Великі мурахи грали у шахи. А маленькі мурашки у шашки.
- * На шафі шапка – у шафі шуба. У Соні – шашки, у Саші – шишки.
- * Шиншила шиншилі дві шапочки зшила. Кожна гарна, кожна в смужку, по одній на кожне вушко.

(Г. Чубач)

- * Шпак шпачисі каже гнівно: «Шершень захопив шпаківню! Швидше шибеника гнати, шпаченят обороняти».
- * Шило шубку Шурі шило, шовком, шерстю, шви обшило. Вийшла шубка прехороша нашій Шурі на порошу.
- * Шматок сальця шукає мишка, у нашій шафі шарудить. Як шугоне на мишку кішка, а мишка – шусь у шпарку вмить.

(Н. Забіла)

- * Мішок на мішку – мішки в порошку. Порошок як борошно – від борошна борошно.

(Г. Бойко)

- * Йшли лошата з вишняку – шум і шурхіт в сушняку. Лошата стриножені, страшенно стривожені.

(Г. Бойко)

- * Комишів шерех: шурхіт, шум, шерех. Шелестять комиші, в комишах ні душі.

(Г. Бойко)

- * Яша й Саша навпрошки йшли обтрушувать грушки. Поспішали, поспішили, Сашин кошик залишили. Саша кошик лаштував, Яша груші куштував.

(Г. Бойко)

- * Мишка шепче мишці: «Принишкни! Не шкряботи, не шаруди, не шамоти в мішку, шалена шалапутко».
(Т. Кобзар)
- * Густенька каша, та каша, бачте, та не наша. А наш несолений куліш – як знаєш, так його і їж.
(Т. Шевченко)
- * Час не кінь: не підженеш і не зупиниш.
- * Мишка раз прийшла до кішки, уклонила кішці в ніжки. Кішці – спішки, мишці – смішки.
- * Гуляй душа без кунтуша, лиха прикупивши.
- * Шустра шушваль-шашіль у шафі, у шафці, в шухляді, в шухлядці, у дощечці, в дошці, в шпаринці і в шпарці.
(Т. Кобзар)
- * Шпак вмовстився на шпаківню, шпигонув старого півня: «Розшумівся ти, співаче!.. Шпаченя в шпаківні плаче».

Шумний глухий фрикативний приголосний.

Щ є найпроблемнішим для вимови. Оскільки він утворюється завдяки сполученню **ш** і **ч**, то й починати потрібно із відпрацьовування чіткості вимови цих двох звуків.

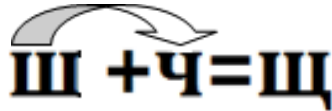
Під час артикуляції **щ** губи витягнуті вперед. Передня частина спинки язика разом із кінчиком піднята до передньої частини твердого піднебіння. Крізь утворену на місці їхнього зіткнення щілину проходить струмінь видихуваного повітря. Боки язика притиснені до верхніх бокових зубів. Прохід у носову порожнину закриває м'яке піднебіння. Голосові зв'язки не вібрують.

Щ буває твердим (*щавель, приплющений, пригощання, зацеміти*) та злегка пом'якшеним (*борці, моці, ляці, заціпка*).

Методичні поради для самоконтролю:

– щоб уникнути надмірного пом'якшення у вимові, стежити спочатку за твердістю **ш** («стартувати» не з *шь*, а з твердого *ш*);

– на вимові **ш** довго не затримуватися, а «переходити» на **ч**:

– не додавати м'який знак у кінці;

– якщо біля **ш** є голосний, стежити, щоб це був голосний, а не йотований (*ші* а не *ші́*; *ша*, а не *шы́*; *ше*, а не *ше́*; *шу*, а не *шю́*).

**Фонологічна варіантність
для тренування вимови й звучання
(комбінаторні звукосполучення подано далі)**

щем	щасливчик	плющ
щоки	щонайкраще	борщ
щебет	щільніш	дощ
щур	щипчики	лящ
щепа	щупачок	кущ
щип	щучник	хрущ
щит	щученя	свищ
щітка	щонайширше	плащ
щічка	щорічно	явищ (<i>род. відм. мн.</i>)
щета	щіточка	хлющ
щось	щонічний	хрящ
щука	щонайвище	кліщ
щуп	щілиночка	прищ
щучка	щемлячий	товщ

Вимова на межі слів (через люфт)

- борщ шавлевий – пригорщі щеп – хвощ щільний
– хрущ щасливчик – кущ щонайвищий – найкраще щенятко

Словосполучення

- дощ щосили періщить – щиглі щечечуть на щаблі
– кліщ щипався щовечора – щіточка з хвощового кореневища
– шкаралуща відшкаралущилася

Тексти

Ще дощ іде, періщить злива,
Щенятко вимокло, як хлющ.
А щиглик, щebetун щасливий,
Щечече, пурхнувши на кущ.
(Н. Забіла)

У лузі журавлик
Щипав собі щавлик.
Купіть йому горщик –
Він зварить вам борщик.
(Л. Куліш-Зіньків)

Щупакам в'юни казали:
– Щойно шуку зустрічали.
Щука щурить хижу пащу –
Щупакам втікати краще.
(Г. Бойко)

Щиглі в кущах пищали,
Щоранку сповіщали:
– В кущах вітрище свище,
Гуляє морозище.

Пішли рясні дощі.
Ловилися лящі.
А хлопці, мов хлющі:
Забули про плащі.
Та що їм ті дощі,
Коли такі лящі.
(В. Гринько)

Щітка щітці говорила:
«Я щоранку щось робила».
Щітка щітці відказала:
«Ти щоранку міцно спала».
(Г. Чубач)

* Борщик у горщику, щавель у борщику. А до борщу ще й по лящу.
(Г. Бойко)

* Кліщ щовечора щипав щіточку з хвощового кореневища.
(Т. Кобзар)

- * Ішов солдат із чоботищами понад баштанищами.
(ус. нар. творч.)
- * Щонайширша широчінь щезла за щоглою...
(Т. Кобзар)
- * Щедрий дощик площу полоще...
(Г. Бойко)
- * У пригорщах щупачок щипається до шему...
(Т. Кобзар)
- * Беріть плащі – ідуть дощі.
- * Щоліта дощовиця щедро-щиросердо розщедрується ширицею і печерицями.
(Т. Кобзар)

***Комбіновані звукосполучення
для тренування вимови й звучання***

- жучушущу жочошощо жачашаща
жечешеще жичишишиці жічішіщі
- жоржу жоржо жоржа жорже жоржи жоржі
- чуч чоч чач чеч чич чіч
- рщу рщо рща рще рши рші
- тчу тчо тча тче тчи тчі
- чуш чош чаш чеш чиш чіш
- рчурщу рчорщю рчарща рчерще рчирши рчірші
- щуччущу щоччощо щаччаща щеччеще щиччишиці щіччішіці
- рщушашо рщощашо ршащашо ршещашо ршищашо ршіщашо
- чушущу чошощо чашаша чешеще чишишиці чішішіці
- швидковству-вуц швидковство-вощ
швидковства-вац швидковстве-вещ
швидковстви-виц швидковстві-віщ

Прислів'я та приказки

- * Волом зайця не наздоженеш, голкою криниці не викопаєш,
ложкою моря не вичерпаєш.

- * З однієї печі та не однакові калачі.
- * Щастя лежить, а нещастя – біжить.
- * – Смачна каша!»
 - А ти їв?
 - Ні!
 - А почім знаєш, що смачна?
 - Чув, як говорили, що бачили, як їли.
- * Це такий, що за шматок кишки піде сім верст пішки.
- * Менше вкусиш, швидше ковтнеш.
- * Що воно за птиця: чи шпак, чи кажан, чи перепелиця?
- * І тяжко нести, і жалко кинуть.
- * Напав нежить, ніде й шматок хліба не влезить.
- * Життя прожити – не дощову погоду перестояти.
- * – Що дівчата роблять?
 - Шують та співають.
 - Що мати робить?
 - Поре та плаче.

Помилки вимови *с, с', з, з', ц, ц', ж, ч, ш, щ* та прийоми щодо виправлення порушень

Відхилення від норми у звуковимові звуків *с, с', з, з', ц, ц', ж, ч, ш, щ* класифікують як *сигматизм*. Причинами таких порушень бувають: неправильне положення органів артикуляції (особливо кінчика язика); деякі особливості будови органів мовлення (зубів, язика); проблеми моторики мовлення.

Оскільки звуки *с* та *з* мають багато спільних елементів артикуляції, то роботу з виправлення дефекту їхньої вимови слід почати з корекції *с*.

Фонетичні недоліки вимови *с* бувають: *міжзубний, призубний, «шепелявий», боковий та носовий*.

Міжзубний: разом із видихуванним повітрям кінчик язика просовується між передніми зубами, а не опускається вниз до передніх різців. Причиною цього може стати малоактивність, млявість м'язів кінчика язика та неправильний відкритий прикус (між верхніми й нижніми зубами при змиканні щелеп залишається відстань).

Призубний: закриваючи щілину між передніми нижніми та верхніми зубами, кінчик язика перешкоджає проходженню струменя видихуваного повітря.

«Шепелявий»: видихуване повітря з шумом проходить у щілину між твердим піднебінням і спинкою язика через те, що кінчик язика занадто відтягується назад і не доходить до передніх зубів. Боки язика не притискаються до корінних зубів. Спинка язика занадто напружена.

Боковий: позиційно кінчик язика чи біля верхніх передніх зубів, чи біля бокових (або справа, або зліва). Струмінь видихуваного повітря проходить повз боки язика.

Носовий: під час вимови струмінь повітря видихається через ніс. Переважно через надмірну напругу задньої частини язика – піднятий корінь.

У роботі для візуального контролю можна використовувати дзеркало (на підставці). Періодично. Головне – м'язовий контроль. Не заважати осмисленому напрацюванню рухової навички м'язів язика постійним спогляданням у дзеркало. Воно потрібне на початковому етапі й подеколи – для перевірки.

Перед початком корекції – проаналізувати правильне положення мовленнєвих органів у процесі артикуляції.

Далі слід зосередитись на виробленні спрямованості струменя повітря та на вправах для зміцнення м'язів язика. Зокрема таких:

– розслаблений широкий (незагострений) кінчик язика покласти на нижні зуби та губу й видихати повітря, що має проходити (по твердому піднебінню) у щілину між верхніми зубами й спинкою язика;

– положення язика таке саме, як у попередній вправі, під час видиху, «пристукуючи» верхньою губою кінчик язика, промовляти «*пе-пе-пе*». Перевіряти точність проходження струменя видихуваного повітря можна, поклавши на нижню губу (під кінчик язика

перпендикулярно до губи) вказівний палець (повітря йде по пальцю – за М. А. Савченко);

– рот відкритий, кінчик язика біля нижніх різців, а боки підняті вгору, (як край дитячої гірки для спускання), утворюючи вздовж тіла язика заглибину (човник), через яку має проходити струмінь видихуваного повітря; утримуючи язик у такому положенні, декілька разів зробити вдихи (через рот) та тривалі видихи;

– зігнувши язик «трубочкою» (заокруглити догори краї язика), подмукати, наприклад, на папірець, шматочок ватки, поролону чи на пір'їну, «заганяючи» їх, як футбольний м'яч, у зроблені для цього (наприклад, із книг чи ручок, олівців) «ворота»;

– кінчик язика біля нижніх різців (за ними), губи «розтягнути» на посмішку (але трохи стримуючи куточки вуст), поривчасто поздмукувати пилінки з долоні, промовляючи звуки *тсс* чи *хсс*, спрямовуючи струмінь повітря у щілинку між верхніми зубами й кінчиком язика та відчуваючи його повздовж долоні.

Упродовж виконання всіх вправ контролювати м'язові відчуття артикуляції.

З приводу застосування у вправах положення губів «на посмішку» слід зазначити про таке: ця позиція притаманна для відокремленого звучання *с*. В мовному ж акті під час його артикуляції губи набувають положення наступного голосного, який може акустично-артикуляційно спотворюватися подібною набутою навичкою для роботи губів. Через це тривалий час затримуватися на цій вправі не рекомендовано.

Щодо механічного способу для фіксації позиції кінчика язика та творення жолобка за допомогою предмета (одноразові ларингологічні шпательі, одноразова трубочка або чиста ручка тощо) – то під час вправ цими предметами за нижніми різцями можна утримувати кінчик язика.

Після того, як засвоєні правильні положення артикуляційних органів, автоматизацію звука можна тренувати, приєднуючи голосні звуки до *с*: спочатку *ссс* – *ааа*; *ссса*, *сссо*, *сссе*, *сссу*, *ссси*, – поступово прискорюючи вимову, доводиться до кінцевого варіанта *са*, *со*, *се*, *су*, *си*. Потім вимовляти у складах і словах. Наприклад: *са* – *сам*, *со* – *сом*, *се* – *сейф*, *су* – *суд*, *си* – *сир*; *ас* – *квас*, *маса*, *тра-*

са / ос – оса, осад, особа / ес – прес, овес, плеск / ус – усмішка, вус, мус / ис – рис, нарис, лисина.

Під час роботи над виробленням правильного звучання *с'* слід пам'ятати, що його артикуляція вимагає напруженішої артикуції передньої спинки язика, яка підноситься до твердого піднебіння.

Для диференціації вимови *с*, *с'* можна брати спочатку склади (як відкриті, так і в різних складових позиціях), а потім слова: *с – сь, са – ся, со – сьо, су – сю, си – сі / хруск – хрусь, сак – с'як-так, сом – сьомий, сучок – сюрчок, сизий – Сізіф; сіно, сіль, просіка, сю-жет, с'яйво, сюдою, с'який, карасі, поросля, лось* тощо.

Автоматизацію та диференціацію звуків можна продовжити, використовуючи текстовий матеріал, що поданий для тренування вимови *с*.

Доцільним у роботі буде порівнювати правильне й неправильне звучання звуків, розвиваючи тим самим точність фонематичного сприймання та кінестетичного м'язового відчуття.

По суті, здобуті навички вимови глухих *с*, *с'* – базові для корекції звуків *з*, *з'*. Суттєвою відмінністю *з*, *з'* є дзвінкість, тобто наявність голосу під час вимови.

Диференціація *з* відпрацьовується у складах, словах: *за – аз, зо – оз, зу – уз, зе – ез, зи – из / аза, озо, узу, езе, изи / завал – база, задано, зала, мазати, / зонд – озон, зонг, зоб, возовий / зуби – узвіз, зуміти, зупин, узус / зелень – Езон, зебра, зерня, веземо / зима – хмиз, зиск, зирк, ризик* тощо.

Наступним етапом є робота над вимовою звука *з'*, під час якої, як уже зазначалося, спинка язика підноситься до твердого піднебіння, артикулюється він напруженіше. Відпрацьовується у складах, словах. Наприклад: *зю – юзь, зюйд, памороззю; зя – язь, зять, зяблик, зав'язь; зі – із, зілля, зірка, ізюбр* тощо.

Щодо корекції вимови *ц*, *ц'*, то починати процес так само слід із відпрацьовування навички утворювати зімкнення й щільну між верхніми зубами й альвеолами та передньою частиною спинки язика.

Слід нагадати, що африкат *ц* утворюється внаслідок злиття двох звуків – *тс*. Позиційно положення кінчика язика схоже із артикуляцією *т*. Через це для роботи беруться звукосполучення *утс...*, *удз...* та інші й доводяться в процесі тренування до кінцевого звучання *уц, ац, оц* тощо.

Автоматизується та диференціюється вимова на складах, словах: *уц – цу, буц – цукат, гуцулка / оц – цо, оцет – цоколь, поцокати / ац – ца, ацетон – цап, клацання / ец – це, тецати – цензор, а де це?, децентралізація / иц – ци, крицевий – цибуля, кицин* тощо.

Тренувати пом'якшений варіант вимови можна у сполученні з **і, ь** та йотованими: *цілісність, ціль, ціпок, ціна, піца, цілий, поліція, киця, дівиця, одиниця, зовиця, смалець, цькувати, цьвохнути, цюкати* тощо.

Для автоматизації вимови **з, з', ц, ц'** використовувати текстовий матеріал для тренування, що подано вище, окремо на ці звуки, не забуваючи про порівняльний аналіз точного й неточного звучання.

Недоліки вимови шиплячих: *міжзубна, призубна, бокова, носова та губно-зубна* (схожість у вимові з *в, ф*).

Насамперед слід ще раз нагадати про притаманну шиплячим твердість вимови та напівпом'якшення – у фонологічних варіантах з **і** та йотованими: *шість, щічка, роздоріжжя, піддашися* тощо.

Причинами найпоширенішої ганджу вимови – надмірного пом'якшення – можуть бути: невідповідне положення артикуляційних органів і, зокрема, язика; мовна недбалість; недосконале знання української мови.

Міжзубна: кінчик язика просовується між нижніми й верхніми передніми зубами, що супроводжується послабленим видихом і «шепелявістю».

Призубна: бокові краї язика біля верхніх різців, кінчик язика притискається до верхніх і нижніх передніх зубів, створюючи перепону для проходження повітря.

Бокова: струмінь повітря проходить повз боки язика (або з лівого, або з правого боку, або одночасно), а кінчик язика біля нижніх різців чи біля альвеол.

Носова: повітря підчас видиху проходить через ніс, корінь язика біля м'якого піднебіння, яке опускається.

Губно-зубна: повітря виходить у щілину між верхніми різцями та нижньою губою, яка піднімається до них під час артикуляції.

Зосередимося переважно на міжзубному й боковому сигматизмах.

Ще раз нагадаємо, що шиплячі звуки артикулюються кінчиком язика, який піднімається до альвеол верхніх передніх зубів. Бокові частини язика прилягають до верхніх бокових зубів.

Починати виправлення вимови шиплячих рекомендовано з *ш*.

На підготовчому етапі увага має зосередитись на укріпленні боків язика та на формуванні навички утворювати щілину між передньою частиною твердого піднебіння і кінчиком язика. Серед прийомів вироблення правильної артикуляції можна використати вже зазначені вправи для язика та на корекцію звуків *р, с*.

Також вправи можуть бути такими:

– рот відкритий, боки язика притиснути до верхніх кутніх зубів, кінчиком язика доторкнутися до альвеол верхніх різців, зробити вдих через ніс, а видихаючи (по твердому піднебінню), спрямовувати струмінь повітря у щілину між верхніми альвеолами й кінчиком язика, утримуючи його в цій позиції; вдихи й тривалі видихи зробити декілька разів поспіль;

– рот широко відкритий, промовляючи *с* або *з*, періодично наближати кінчик язика то до альвеол верхніх передніх зубів і постукувати ним по альвеолах, то до нижніх різців;

– рот відкритий (завдяки опусканню нижньої щелепи), «широким» язиком (загнути догори, як ковшем), не змінюючи його положення, закрити спочатку верхню губу, потім верхні передні зуби, а потім «ківш» перевести під верхні зуби на альвеоли (стежити, щоб кінчик язика й боки утримували широку позицію «ковша»);

– кінчиком язика доторкнутися до верхніх альвеол, зробити вдих через ніс, під час видиху без участі голосу додавати *т-т-т* – видих у щілину між кінчиком язика і верхніми передніми зубами; *д-д-д* – видих у щілину між кінчиком язика і верхніми передніми зубами (боки язика біля верхніх бокових зубів).

Під час вимови шиплячих має значення позиція губів: вони трохи витягнуті вперед («широкою трубочкою»).

Коли артикуляційні положення язика та губів відпрацьовано і завдяки м'язовому контролю вдається відтворити вимову, можна починати автоматизацію звука на складах, словах, а потім у скоромовках і текстах.

Слова можуть бути такими: *уш – шу, вушко – шуба, мушу / ош – шо, волошка – шов, порошок / аш – ша, гуаш – шабля, каша / еш – ше, легше – шепіт, чеше / иш – ши, тиша – шило, кришиво / іш – ші, кішка – шістсот, розкоші*.

Під час роботи увага мусить бути зосереджена на тому, щоб кінчик і передній край язика були біля твердого піднебіння, а боки язика не проходили між боковими верхніми та нижніми зубами. Повітря має проходити між кінчиком язика й піднебінням. Це можна з'ясувати і за допомогою порівняльного аналізу правильно–неправильно.

Зазначені вправи підходять і для роботи над виправленням звуковимови **жс**, що, як відомо, вимовляється за наявності голосу і є парним звуком **ш**.

Для автоматизації можна використати такі склади й слова: *аж – жа, саж – жах, сажа / ож – жо, ожина – жовтень, ворожо / уж – жу, вуж – жук, чужу / еж – же, лежу – жезл, мережечка / иж – жи, лижа – жито, чижик / іж – жі, ніж – коржі, свіжі.*

Так само, зважаючи на те, що звук **ч** твориться внаслідок злиття **тш**, роботу над виправленням можна починати з такої вправи:

– під час видиху промовляти *т-ш, т-ш...*, поступово прискорюючи вимову, вийти на **ч**;

– під час видиху промовляти *утш, атш...*, поступово прискорюючи вимову, вийти на *уч, ач...*

Для автоматизації можна використати такі склади й слова: *ач – ча, квач – чати, курча / оч – чо, очно – чоло, очолити / уч – чу, обруч – чутно, учути / еч – че, меч – чек, плече / іч – ці, пліч-о-пліч, очіпок, двічі.*

Лише після виправлення недоліків **ш** й **ч** можна починати роботу над **щ**.

Для корекції звуку **щ** також можна взяти вправу:

– під час тривалого видиху промовляти *ш-ч, ш-ч...*, роблячи, як уже зазначалося, більший акцент на **ч**, а поступово прискорюючи вимову, вийти на **щ**.

Автоматизацію можна проводити у таких складах і словах: *ущ – шу, кущ – шука, у гущу / ощ – що, дощ – щогла, дощовий / ащ – ща, плащ – щастя, пропаща / ещ – ще, теща – щем, вище / ищ – щи, свищ – щит, пишуть / іщ – щі, кліщ – щітка, кліщі.*

Також для автоматизації та диференціації підходить текстовий матеріал із поданого на ці звуки.

Скоромовки-язиколамки

- Ваша Катерина нашій Орині двоюрідна Одарка, його мати моїй матері двоюрідна Параска, а Василь бабі сестра у перших.

- Їхав лис через ліс, лисенятам капці віз. Щоб соснові шишки не кололи в ніжки.

(В. Каменчук)

- Хто кого? Чи Недодерій Передерія недодере, чи Передерій Недодерія передере? Дуже цікавлюсь!

(О. Вишня)

- Ото була б вигода, щоб уночі погода, а в робочий – падав дощ цілий день, а через день – та й неділя, через хату – та й весілля.

- Цвірінчить горобчик, сів спочить на стовпчик. Горобчик цвірінчить – на стовпчик сів спочить.

- Лізе кусіка з-за сусіка, зуби зазубила, очі заочила, руки заручила, ноги заножила.

- Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.

- Гайку, гайку, дай гриба й бабку, сироїжку з добру ніжку, хрящика з ящика, красноголовця з хлопця.

- Був собі цебер та розпереполуцебрився на маленькі переполуцебреньята. Була собі макітра та розпереполумакітрилась на маленькі переполумакітринята.

- У стозі пшениця, під стогом криниця, там щука-риба грала, золотее перо мала. Сама собі дивувала, що добре виграла.

- Маленький полудрабок розполудрабився на маленькі полудрабенята.

- Їхав Прокіп з Прокопихою і забалакались про миски і про кришки.

- За Тетяну сто кіп дав, бо Тетяну сподобав, за Марусю п'ятака, бо Маруся не така.

- Повір-перепровір! Якщо я неправду кажу, то нехай вберуся в сажу. Нехай стану кособока, кривов'яза, кривоока, і гладка, і лупата, ще й ніс, як лопата! А як брешеш, далебі, то так буде і тобі!

- Опанас воли пас, Катерина бички, постривай, не втікай, куплю черевички!

- Ой, ти ткач-ниткоплут, а я бондарівна, піди геть, відчепись, я тобі нерівня!

- Ой, летіла птиця-перепелиця. Не під небесами – житами, вівсами, гречками медвистими, пшеницями чистими. Хвалилася птиця-перепелиця: «Здрастуй, спілий колосе, ясна зірко. Діточок я вивела аж семірко!» – «Не хвалися, птице-перепелице! Під моїми ж вусами світлими та русими, зерна не облічено, числами не мічено: сім по сім, та ще сім, та в вершечку двадцять два, отакі мої слова.

(А. Малишко)

- Стриб, стриб, стриб! Підстрибує по стерні рідня: перепілка, перепел і перепеленя. Перепілка перепелові підпадьомкує, перепеленя перепілці й перепелові переперепідпадьомкує. Аж тут летіла лелека та й заклекотіла до лелеченят про те, як соловей солов'ят від сонечка заслонила, а у кущі на корчі жаба-скрекотуха упіймала уночі комара за вухо: щоб над лугом не гасав, жабенят не кусав.

- Ішла баба дубнячком, зачепилась гапличком. Сюди смик, туди смик – одчепися мій гаплик. Бубоніла друга баба: «Ой, не дмухай на кульбабу, бо з кульбаби полетять сто малих кульбабенят».

- Летів крук через сук, через безверхе дерево. Бачить: лиска звідкільсь блиска, хвостом махає – хмари не розмає; чапля – ціпом молотила, воду цеберком в сіни носила, куліш жабенятам на вечерю варила. Коли це прилетіли горобці, говорили про крупці, не про крупці, не про крупцю, а про круп'ячко. А на подвір'ї зелен куш, над кущем літає хрущ. Ми прибігли до куша – над кущем нема хруща.

- Ой боже, боже, переросла дуже. Якби мене той узяв, що ложечки струже. Щоб трубочки не курих, табаки не нюхав, на вулицю не ходив та брехнів не слухав.

- Добрий вечір абощо, вечеряла б, нема що. Засвітила б – нема чим, жартувала б – нема з ким.

- Тут же як ніколи, як ніколи: і до церкви гонять, і череду дзвонять, і перепічки латать, і штани пекти, і хату сватать, і куму мазать, а на дворі ще й сім погод: сіє, віє, несе, мете, круте, муте ще й зверху йде.

- Танцювала Романиха з Романом, загубила чотири гроші з гаманом!

- Танцювала Пендюриха з Пендюром, загубила калиточку з тютюном. Буде тобі, Пендюрихо, лихо, загубила калиточку тихо.

- Пройшла посмітюха по сміттю з маленькими посмітюшенятами. А сорока вилетіла, на дерево сіла та й дивиться. А рак виліз із води та й лізе. От він лізе та й лізе, та й лізе, а сорока дивиться. От вона дивиться та й дивиться, та й дивиться, а рак лізе. От він лізе та й лізе...

- І ти тут, і я тут, а хто ж у нас дома? А хто ж у нас порубав солому на дрова?

- Пішов я раз одудів брата, заліз до дупла, попробував – не влазить рука. Так я сам вліз, забрав крашанки, кинувся відтіль – не вилізу. Так я збігав додому, взяв сокиру, розрубав, виліз і пішов собі. Прийшов додому, а тут: льоха вбралася у пір'я, пси порили все подвір'я, от так диво-дивина – виріс ріг у кабана, а цаписько в курнику заспівав: «Ку-ку-ріку!». А ягнята, мов коти, геть обсіли всі плоти, віл на яворі пасеться, кіт у кошику несеться, лізуть горобці під квочку, щоб схватись в холодочку, а індики на воді плавають, мов лебеді.

- Розкажу я тобі ще й про те, як у зайця вухо не росте. Як росте у зайця довгий хвіст. Д-о-о-овгий хвіст – від лісу через міст. А миша книш проточила, муха борщ пролила, півень задавив коня – нічим їхать до млина. А бабині коноплі на печі попріли, а дідові постолі на льоду згоріли. Ходить дід по току, баба по городу, носить дід кочергу, баба сковороду. А дід бабу товче, товче, що нескоро млинці пече. «Цить, діду, не бісись! Як напечу – наїсись!»

- Питаєте, звідкіля я прийшов та що я знайшов? Ходив я десь-то та знайшов дещо. От що, а не те що, а ви кажете, щоб я там що, або абищо! Нехай мені бозна-що, коли збрехав про що, або нащо!

- Як був собі, та не мав собі, та узяв собі, затесав собі плужок та й поїхав орати лужок. А за тим плужком цуприк з ріжком, а за цуприком швець з бубликом, а за шевцем моргун з хлопцем, а за моргуном Петрусь з долотом, а за Петрусем антипрус з прусом, а за антипрусом гончар з брусом, а за гончарем – кисла, а за кислою – п'ятниця, а за п'ятницею середа, а за серединою – Семен з бородою.

- На снігу у маленької Соні перекинулись сани. Повз неї в сіни Мусій сіно носив. А кусіка лізе з-за сусіка: зуби зазубила, очі заочила, руки заручила, ноги заножила. Тут грачиха і грачата почали чимдуж кричати: «Чиєсь чудне чучело очам надокучило».

- Нащо мені ті музики, як у мене є язики. Я заграю, поскачу і нікому не плачу!

- Летіла сова повздовж села, долетіла до броду та – бульк у воду. А мисливець ішов, ту сову знайшов, приніс додому, поклав проти сонця на солому, щоб висохла. Та сова повздовж села, прилетіла до броду та бульк у воду. А мисливець, ішов ту сову знайшов, приніс додому, поклав на солому, щоб висохла. Та сова – повздовж села...

- Ані, бані, барабані – їхав мужик на барані. Тпру, тпру, не скачи, подавай калачі; калачі гарячі, три копійки здачі. Віз Устим овес на млин, зачепив вусами тин, млин гуркоче – мірошник регоче. А Гриць ніс пиріг через поріг, став на горіх – упав на поріг. Семен сіно віз, не довіз, лишив сани, узяв віз. І для кінця ще три слівця: брехач бреше, бреше не вперше. Розбрехався брехач. Брехач, як деркач: деркач дерчить і брехач не мовчить.

- Просився циган до хазяїна на ніч: «Прийміть мене, мій хазяїне, на ніч, та не самого, а з сімейкою. Та там нас небагатечко: от тільки сам та сама, та він та вона, та дідуньо з бабунею, та татуньо з мамунею, та я та жінка моя, та діточок двоє маленьких, троє більшеньких, і той Іван, що несе ковбан, і той Данило, що несе точило. А ще не всі – є п'ятеро у вівсі».

- Ішла баба-гомонуха, гаман загубила. А я ішов, гаман знайшов – мене мати біла.

- «Нащо тобі, мій синочку, оцей гаман здався?»

- «На табаку, на тютюн, щоб не розсипався».

- Курочка-златоперочка по двору ходить, писклять водить, хохол надимає, півня утішає, що, мовляв, кури в полі сіють просо, як заведено давно. А півні те просо косять, решетують на пшоно. Із пшоно наварять каші жовторотій дітлашні. Виростуть курчата наші, стануть кури і півні. І почнеться все спочатку, все спочатку по порядку: кури сіятимуть просо...

- Я робити добре вмію: піч топлю, руки грію, руки грію, плечі парю, не йди, враже, бо ударю.

- Сестривечір добрички! Чи не теличили моєї виді?

- А яка ж твоя видя?

- Під сіреньким червоненьке, на лисинці лобик, на китичці шия, на мотузці хвостик.

- Теличили, сестричко, теличили. Захвостила задерю, поочеретила геть до бігу.

- Оці ще з'їм, та після ще сім, та ще полежу, та ще стільки зме-режу, подивлюсь на сволок, та ще сорок, а як не полегшає – значить – пороблено.

- На тобі гріш, купи рака, звари юшку та з'їж, рака продай, а мені гроші віддай.

- Так просили, так просили та не пускали, а я таки вдерся! Хоч мене в гості не зовуть, та я знаю, де живуть.

- Хоч піду до них, та не піду у двір; хоч піду у двір, та не піду в хату; хоч піду у хату, та не сяду за стіл; хоч сяду за стіл, та не буду їсти.

- Катерина та Дем'ян посварились за бур'ян. Катерина Дем'яну не попустить бур'яну!

- То ще тоді діялось, як шкіряні гроші ходили. Ще за того царя, коли не було сухаря. За короля Сибка, як земля була тонка, що носом проб'єш та й воду поп'єш.

Дещо з правил про вимову Асиміляція приголосних на морфемних швах

Для української мови непритаманне явище великого скупчення приголосних у словах. Наявні ж комбінації зазнають певних змін під час вимови. Одне з таких фонетичних перетворень – **асиміляція** (від лат. *assimilatio* – уподібнення), що означає часткове чи повне уподібнення одних звуків іншим за дзвінкістю або за глухістю, за твердістю або за м'якістю тощо. Маємо повну та часткову асиміляцію. Повна – цілковите злиття звуків попереднього з наступним (*безжиттєвий* – [б^еж:ит':евий]); позначка : – означає подовжене звучання, а знак ' – пом'якшення звука). Часткова – уподібнення попереднього звука до наступного якоюсь однією артикуляційною ознакою (*адже* – звучить як *атже*).

Асимілятивні зміни на морфемних швах значною мірою полегшують вимову слів. Це позитивно впливає на евфонію (милозвучність) української мови.

Групи приголосних, що зазнають асимілятивних змін під час мовлення:

сш – [ш:] – принісши [пр^ен'іш:и^е], вирісши [вир'іш:и^е]

ше – [с':] – цілуєшся [ц^іл^уйес':а], берешся [б^ерес':а]

че – [ц'с'] – не морочся [мор^оц'с'а]

шц – [с'ц'] – мишці [мис'ц'і], у чашці [час'ц'і]

чц – [ц':] – у хусточці [хустоц':і], на ручці [руц':і]

жц – [з'ц'] – у ложці [лоз'ц'і], на смужці [смуж'ц'і]

тц – [ц:] – копитце [копиц:е], коритце [кориц:е]

тс – [ц] – братство [брацтво], багатство [багацтво]

тч – [ч:] – квітчастий [кв'іч:астий], тітчин [т'іч:ин],

повітчин [пов'іч:н]

тьс(я) – [ц:] – вариться [вариц':а], бореться [борец':а].

Дзвінкий «г» під час вимови змінюється на глухий «х» у словах:

кігті – [к'іхт'і]

нігті – [н'іхт'і]

кігтик – [к'іхтик]

нігтик – [н'іхтик'к]

кігтистий – [к'іхтисти'й]

нігтистий – [н'іхтисти'й]

кігтястий – [к'іхт'астий]

нігтьовий – [н'іхт'овий]

легко – [лехко]

вогко – [вохко].

Глухий «т'» у словах *молотьба*, *боротьба* вимовляється як дзвінкий «д'»: *молотьба* [молод'ба], *боротьба* [бород'ба].

Глухий «с'» у деяких словах вимовляється як дзвінкий «з'». Наприклад: *кісьба* – [кіз'ба].

Вимова з у прийменниках та префіксах

Звук з у прийменниках та префіксах з, роз, без, через вимовляється:

1) *перед глухими:*

з хати – [с хати] і [з хати];

розхристаний – [росхристани'й] і [розхристани'й];

безхарактерний – [бе'схаракте'рни'й] і [бе'зхаракте'рни'й];

черезплічник – [че'ре'спл'ічни'к] і [че'ре'зпл'ічни'к];

2) *перед свистячим:*

зцідити – [сц'ідити'];

зціпити – [сц'іпн'ити'];

зсіпати – [с:ипати'];

розсапати – [рос:апати'];

розцілувати – [роз'ц'ілувати'] і [рос'ц'ілувати'];

безцеремонність – [бе'зце'ре'мон':іс'т']

і [бе'зце'ре'мон':іс'т'];

3) *перед шиплячими:*

зжа́ти – [ж:ати^е], зші́ти – [жи:ити^е],
зчепі́ти – [жче^нпити^е];
зщу́лений – [жшчуле^нни^ей], (але краще вживати зіщу́лений)
розжа́рений – [рож:аре^нни^ей],
розчу́лений – [ро^вжчуле^нни^ей і ро^шжчуле^нни^ей];
розші́тий – [рожшити^ей і рош:ити^ей],
розше́дрився – [рожшчедри^евс'а і рош:едри^евс'а];
безжа́лісний – [бе^нж:ал'існи^ей],
безче́сний – [бе^нжчесни^ей і бе^шчесни^ей];
безшлю́бний – [бе^нжшл'убни^ей і бе^ш:л'убни^ей],
безща́стя – [бе^нжшчас'т'а і бе^ш:ас'т'а];
через жі́то – [чере^нж:ито], через чо́ло – [чере^нжчоло];
через шитво́ – [чере^нш:итво],
через ща́стя – [чере^нжшчас'т'а].

Дисиміляція, спрощення

Фонетичне явище заміни одного з двох однакових чи близьких за вимовою звуків іншими, менш спорідненими, називається **дисиміляцією** (лат. *dissimilatio* – розподібнення). (за «Українська мова. Енциклопедія / За ред. І. В. Муромцева. – Київ : Видавництво «Майстер клас», 2011»)

Зменшення кількості звуків у групі приголосних внаслідок випадання деяких із них має назву **спрощення**. Таким чином вони стають простішими для вимови.

нт–ськ – [н'с'к] студентський [студен'с'ки^ей]

ст–ськ – [с'к] туристський [турис'ки^ей]

нт–ст – [нст] агентство [агенство]

ст–ц – [с'ц] артистці [артис'ц'і]

ст–ч – [шч] невістчин [не^в'ішч:и^{ен}]

ст–д – [зд] шістдесят [ш'ізде^с'ат]

ст-с – [с:] шістсот [ш'іс:от].

Тексти для тренування вимови асимілятивних змін та спрощення:

- Заліз у багатство – забув і братство.
- Неправдою світ пройдеши, та назад не вернешся.
- Що в молодості навчишся, те на старість, як знахідка.
- Хто літом спеки боїться, той зимою не має чим гріться.
- Добре там живеться, де гуртом сіється і орється.
- З добрим поживеш – добре переймеш, а з лихим зійдеши – й свого позбудешся.

- Як постелишся, так і виспишся.
- Кожній свашці по ковбасці.
- На кожний чмих не наздоровкаєшся.
- Крутиться, вертиться, берега тримається.
- Серце тоді насичується, коли освічується.

(Г. Сковорода)

- Не втримавшись за гриву, за хвіст не втримаєшся.
- На чужому коні – не наїздишся, на чужому добрі – не нахвастаєшся.
- Поки хвалько нахвалиться, будько – набудеться, а забудько – забудеться.
- На те шука в річці, щоб карась не дрімав.
- По дочці й зять милий, а по невістці й син чужий.
- Тобою так запоможешся, як кулаком на воду обіпрешся.
- Сидить надувається, три дні у чоботи взувається.
- Як топишся, то й за лезо вхопишся.
- Своїх багато, а як прийдеться топиться, то ні за кого й ухопиться.

Апостроф

Апострофом позначають *роздільність вимови* губних приголосних **б, п, в, м, ф**, сонорного **р** перед **є, я, ю, ї** та після префіксів і першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний.

Під час вимови слів з апострофом помилка полягає у тому, що немає роздільності.

Звукосполучення та слова для тренування:

- б'еп'єв'єм'єф'єр'є...
- б'яп'яв'ям'яф'яр'я...
- б'юп'юв'юм'юф'юр'ю...
- б'їп'їв'їм'їф'їр'ї...
- р'їр, р'єр, р'яр, р'юр...

Б – б'ючи, б'ється, об'їдений, об'їзд, об'юшений, об'єкт, б'є, об'ява, б'єф, фарб'яр, об'єднання, об'єктив.

П – п'єса, п'ючи, п'ять, п'явка, п'яниця, п'ята, п'яльця, п'ється, п'єдестал, скуп'яга.

В – в'юн, в'язи, в'їдлиий, кров'ю, здоров'я, дев'ять, черв'як, безбарв'я, в'язень, в'язка.

М – м'ясо, м'якоть, тім'я, солом'яний, ім'я, м'язи, м'якість, м'ятій, м'яч, пам'ять, сім'я.

Ф – торф'яний, жираф'ячий, арф'яр, арф'ярка, верф'ю, Стеф'юк.

Р – бур'ян, пір'я, подвір'я, матір'ю, кур'єр, бар'єр, міжгир'я, пір'їна, кар'єр, заозер'я, ар'єрцена, ар'єргард, Заяр'є (*заповідне урочище в Україні*).

Д – під'язиковий, під'ярок, під'юджувати, від'ємник, від'єднання, під'їзд, над'їхати, над'їдений, від'їжджаючий.

Вживання деяких прийменників

По – вказує на:

- 1) причетність до іншого предмета: *черговий по класу, різьба по дереву, брат по крові*;
- 2) межу або на мету дії: *чекати й по цей день, піти по воду*;
- 3) спосіб дії: *читати по буквах, говорити по совісті*;
- 4) час, місце дії: *ходити по хатах, пливти по Десні*, (хоча природніше сказати – *хатами, Десною*).

Неправильно

по закону
по справі
по хворобі
по статті
по згоді
по моді
по спеціальності
вхід по запрошенню
прибув по запрошенню

Правильно

за законом, згідно з законом
у справі
через хворобу
за статтею
за згодою
за модою
за спеціальністю
вхід за запрошенням
прибув на запрошення

Правильно

по обіді і після обіду

але

пополудні
після півночі

До – вказує на:

- а) межу руху: *довести до зупинки, добрести до краю*;
- б) напрямок руху: *до інституту, до школи, до саду*;
- в) предмет зацікавлення: *меткий до науки, ласий до меду*.

Біля, близько, коло –

вживаються для позначення місця: *біля будинку, коло (біля) хати, біля міста, близько Львова*.

Але! – для позначення приблизної кількості -
лише **близько** або **коло**: *близько двадцяти тисяч.*

Неправильно

біля дев'ятої години

біля трьох метрів

Правильно

близько (коло) дев'ятої години

близько трьох метрів

Поряд, поруч:

– вказують на близьке розташування і вживаються рівнозначно, але стосовно особи – вживається лише прийменник *поруч*:

поруч (поряд) зі школою, поряд (поруч) із селом,

але поруч із чоловіком, поруч із панночкою;

В, у, до – використовуються для позначення напрямку дії по відношенню до певного простору: *увійти в кімнату (до кімнати), внести до хати (в хату).*

Помилки творення дієприкметників активного стану

Утворення дієприкметників (форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією) активного стану за допомогою суфіксів *-и-* та *-ви-* є неpritаманним для українського мовлення: *написавший, вивчивший, відбувшийсЯ, перенісший* тощо. Думка адаптується за допомогою додавання інших слів: *що написав, котрий вивчив, що (який) відбувся, який переніс* тощо.

Клична форма у звертаннях

Зміна закінчень у деяких звертаннях відбувається так:

- загальна назва + ім'я – відмінюються обидва слова (*пане Володимире, добродію Вікторе, сестро Маріє, друже Михайле*);
- загальна назва + прізвище – можливий варіант і коли відмінюється тільки загальна назва (*побратиме Рубан, друже Гнатюк*), і коли відмінюються обидва слова (*побратиме Рубане, друже Гнатюку*);
- дві загальні назви – відмінюються обидва слова (*пане полковнику, пане вчителю*);
- ім'я й по батькові – відмінюються обидва слова (*Ганно Петрівно, Оксано Павлівно, Петре Андрійовичу*).

Відсутня зміна закінчення у жіночих прізвищах на *о* (оскільки вони взагалі не відмінюються): *добродійко Савченко, пані Яценко*.

Іменники *сер, сір, гер* мають форму – таку, як і в називному відмінку: *сер, сір, гер*.

(За матеріалами: Новий український правопис. Київ: Центр учбової літератури, 2019.)

Невідмінювані іменники іншомовного походження

Деякі іменники іншомовного походження під час вимови не відмінюємо, а саме:

– іменники на **-а** з попереднім голосним: *ампула, боа, буржуа, Бенуа*;

– односкладові слова на **-а, -я**: *бра, па, спа*;

– іменники на **-е, -є**: *ательє, желе, кабаре, кафе, кашне, негліже, пенсне, піке, суфле, турне, шосе, сомельє, Беранже, Гейне, Гете, Данте, Барб'є, Готьє, Лавуазьє*;

– іменники на **-і, -и, -ї**: *віскі, колібрі, мерсі, парі, поні, таксі, Анрі, Россіні, Алмати, Вільї*;

– іменники на **-о**: *бюро, депо, жабо, євро, казино, какао, кредо, кіно, лото, маестро, метро, радіо, ретро, кімоно, Антоніо, Пежо, Рено, Арно, Віардо, Дідро, Пікассó*; за традицією відмінюємо *вино, пальто, ситро*;

– іменники на **-у, -ю**: *какаду, рагу, рандеву, фрау, шоу; інтерв'ю, інженю, меню*;

– топоніми з компонентами **-лейн, ривер, роуд, -сквер, -стріт**: *на Друрі-лейн, біля Парк-лейн, біля Фолл-ривер, на Еббі-роуд, на Монтріол-роуд, на Таймс-сквер*;

– етикетні означення жінки, що закінчуються на приголосний: *міс, місис, мадам, мадемуазель*;

– жіночі особові імена, що закінчуються на **-й** і на твердий приголосний (крім губних): *Беатріс, Долóрес, Гольчатáй, Елмас, Жаннét, Ірен, Кармэн, Кім, Мáргарет, Мерседес, Монік* т. ін.

Примітка. Жіночі імена, що закінчуються на губний або м'який приголосний, відмінюємо: *Ізабéль – Ізабéлі, Етéль – Етéлі, Жізéль – Жізéлі, Мішéль – Мішéлі, Нікóль – Нікóлі, Сесі́ль – Сесі́лі.*

(За матеріалами: Новий український правопис. – Київ: Центр учбової літератури, 2019.)

Особливості української наголошуваності в словах

Голосовий акцент на певному складі в слові, надання йому іншого тонового звучання (підвищення чи пониження тону), чіткішої артикуляції, більшої тривалості в часі визначають як *словесний наголос*.

Українська літературна система словесного наголосу базується на середньонадніпрянському діалекті південно-східної говірки.

Однією з рис української наголошуваності є те, що наголос – несталий (*бабуся, бабця, бабі (мн.); добро, добрий, добренький*). Він може рухатися й падати у будь-якій частині слова, інколи визначаючи смислову різницю одного і того ж слова (*зараз* – у значенні нині й *зара́з* – у значенні за один раз; *розходитися* – у значенні всім піти, залишити місце і *розходи́тися* – у значенні часто ходити туди-сюди, розім'ятися або розхвилюватися; *вігода* – користь, *виго́да* – зручність; *якось* – невідомо як, як-небудь; *яко́сь* – одного разу, колись тощо). За допомогою наголосу подеколи можна розрізнити доконаність чи недоконаність дії (*наклікати* (док.) – у значенні запросити багатьох і *накликáти* (недок.) – у значенні кликати щось небажане, неприємне тощо).

Почасти стала варіативність наголошуваності притаманна деяким граматичним формам:

– віддієслівні іменники середнього роду на **-ання** переважно отримують наголос того слова, від якого утворені: *читáти* – *читáння*, *задáти* – *завдáння*, *навчáтись* – *навчáння*, *виживáти* – *виживáння*, але *вібити* – *вибивáння*, *вібігти* – *вібігáння*, *відати* – *видáння*, *вігнати* – *вигнáння* тощо;

– у множині іменників жіночого роду з суфіксом **-к(а)** здебільшого наголос припадає на закінчення слова, а з числівником слово отримує наголос однини: *хáтка* – *мн. хаткі*, *дві хáтки*, *жінка* – *мн. жінок*, *дві жінок*, *га́дка* – *мн. гадкі*, *дві гадки*, але *світка* – *мн. світків* й *свиткі* і лише *дві світки* тощо.

У складних і складноскорочених словах є два наголоси – основний і побічний (зазвичай стоїть перед основним). Попри те, що складені слова самі по собі можуть виділятися своїм значенням, у слові один основний наголос. Хоч побічних може бути і два чи три: *великомаси́тáбний, одноразо́вий, водноспорти́вний* тощо.

Односкладові слова – частки, прийменники, що стоять біля слова, не беруть на себе наголос: *не прии́шов, не бу́де, на горі́, під но́ги, за го́лову, у двори́* тощо.

Під час відмінювання в непрямих відмінках мають один основний наголос складні займенники: *абі́хто, абі́що, абі́чий (абі́чийого, на абі́чийому...), абія́кий (абія́кого, абія́кому, абія́ким, на абія́кім...)*.

Один основний наголос наявний і в прислівниках *абі́коли, абі́куди, абія́к, будь-коли́, будь-куди́, будь-хто́, будь у ко́го, будь-чий́, будь-що́, будь на чо́му, будь-який́, будь-що-бу́дь, з-поза́ду, ка́зна-на-де, ка́зна-коли, ка́зна-хто, ка́зна з кі́м, ка́зна при ко́му, ка́зна-що* тощо, та в прийменниках *з-пе́ред, з-по́за, з-по́між, з-по́над, з-по́від, з-по́серед, з-про́між* тощо.

У фонетичних сполуках наголос падає переважно на основне слово (*та́к-то, та́к-таки, так на та́к, дава́й-но; по три́ (або по трі́є), але зо́ три; до но́чі, але на́ ніч; ні ра́зу, раз у ра́з, раз за ра́зом, але раз по́ раз*); *на плече́, але пліч-о́-пліч; на о́ко, о́ко за о́ко, але ві́ч на ві́ч.*

Із певними винятками в дієсловах дійсного способу дії (що робимо?) наголос припадає на наявне в них закінчення **-мо** в теперішньому часі: *несемо́, веземо́, беремо́* та в майбутньому – *від-, за-, під-, пере- при- + веземо́; від-, за-, під-, пере- при- + несемо́, але за́йдемо, при́йдемо, ві́зьмемо, ви́йдемо, пі́демо.*

Дієслова наказового способу дії з закінченням -о здебільшого отримують наголос від утвореного слова, хоча подеколи – з певною зміною звуків: *читати – чита́ймо, ламати – лама́ймо, писати – пиши́мо, ловити – лові́мо, зайти – зайді́мо, прийти – прийді́мо, дати – дава́ймо* тощо.

Слова, що подаються далі з правильним наголосом, найчастіше звучать із переплутаним:

*ча́су,
ра́зом,*

фаховій,
одно́го́ ра́зу,
стіна́ (до стіни́, під стіну́),
спі́на (на спіні́, за спіно́ю),
віпадо́к,
госте́й (кого? – род. відм.),
про́шу (одним словом – запро́шую),
прошу́ (разом з іншими словами – про́шу нада́ти, про́шу зайти́),
чергові́й,
шля́хом (дорóгою),
шляхо́м (про метод),
гляда́ч,
ті́сяча, мн. тисячі́, але дві ті́сячі,
черстві́й,
са́мого́ (точно то́го – до са́мого бе́рега),
самóго (одного),
до́нька, але дочка́,
ці́лий (і день, і шма́ток),
фенóмен,
мере́жа,
громадя́нин,
бюлетéнь,
на́бік (як?),
на бі́к (куди?),
ві́рші,
напíй,
опто́вий,
тонкі́й,
вимóва,
котрі́й (котра́, котре́, котрі́, (на) котрі́х),
новина́,
від само́го се́бе,
ле́гко,
(не за) гора́ми,
п'яни́ця,

алкогóль,
гучний,
обруч,
грóшей, грíшми,
вісоко,
різкий,
ку́рятина,
рукава́ (мн.),
о́лень,
поблизу́,
водно́час,
ванта́жівка,
кухо́нний,
по но́чах,
адже́,
будь на чо́му,
ка́тарсис тощо.

У деяких дієсловах недоконаного виду (що робити?) наголос припадає на закінчення –ти: із будь-яким префіксом – *при-*, *від-*, *пере-*, *за-*, *під-* + *нести*; *при-*, *від-*, *пере-*, *за-*, *під-* + *везти* чи + *вести*.

Залежно від значення у контексті слід розрізняти наголос у таких словах і сполученнях:

ні́де (нема місця – *ні́де заховатись*)
ніде́ (нема ні в якому місці – *нема ніде́ нікого*)
ні́ до кого (немає до кого – *ні́ до кого йти*)
ні́ до когó (до жодної людини – *ні́ до когó не піду*)
ні́ до чо́го (немає до чого – *мені ні́ до чо́го це приєднати*)
ні́ до чо́гó (конкретизує – *ні́ до чо́гó й не доторкнுவся*)
ні́звідки (немає звідки взяти, дістати тощо – *ні́звідки чекати*)
ні́звідки (з жодного місця, боку – *ні́звідки не видно*)
ні́защо (у жодному разі – *ні́защо не прийду*)
ні́ за що (немає за що – *ні́ за що дякувати*)
ні́ за що́ (ні за яку річ – *ні́ за що́ не погоджуватися*)
ні́ з ким (немає з ким – *ні́ з ким поговорити*)

ні з ким́ (з жодною людиною – *ні з ким́ не знається*)
ні́ з кого (немає з кого – *ні́ з кого брати*)
ні з ко́го (з жодної людини – *ні з ко́го не беруть*)

У прикметниках із суфіксом **-енн(ий)** або **-анн(ий)** – наголос падає на зазначені суфікси: *незбагнѐнний, нездійснѐнний, невблаганнй, неказаннй, числѐнний, гарнѐнний* тощо.

Оскільки наголос в українському мовленні, як зазначено, є рухомим, під час роботи з текстовим матеріалом наголошення у словах слід вивіряти в орфоепічних словниках та посібниках. Це є ознакою професійності.

Правильно

брати участь	верба́
мати гарний вигляд	легкий
головний біль	твердий
удавати	літопис
мій собака	далеко
знепритомніти	глибоко
протягом року	широко
без винятку	підруга
(за-)відчинити двері (вікно)	мілкий
спало на думку	кідати
найкращий	бесіда
йдеться, мова йде	вісімдесят
за носа (ніс)	старий
за північ	ко́лесо
за руку	бо́сий
за ву́хо	жаркий
на руки (-у)	русло́
на слóві	коромисло
на стіну́	нудний
на ву́хо	ви́соко
під руку	вузький
на голову	грабл́і
по полю	сліна
за де́нь	ціган
під го́ру	одина́дцять
кропива́	чотирна́дцять
фарту́х	надво́рі
зага́дка	порядко́вий
середи́на	сороко́вий
новий	дро́ва
по́каз	осока́

ре́мiнь
прі́ятель (-лька)
восьми́й
до́шка
о́лень
авторі́ (мн.)
боро́давка
жалюзі́

живо́пис
ре́шето
худе́нький
ві́тчим
пісний
прóстір
ка́тарсис
ро́зстріл

Використані джерела

1. Антонич Б.-І. Поезії. Київ: Рад. письменник, 1989.
2. Бойко Г. Веселинки, вірші, скоромовки. Київ: Веселка, 1995.
3. Глібов Л. Твори. Київ: Держлітвидав, 1962.
4. Вовчок М. Народні оповідання. Київ: Веселка, 1983.
5. Воронько П.М. Поезії. Київ, 1984.
6. Драч І.Ф. Соняшник. Київ, 1985.
7. Забіла Н.Л. Прабабині казки. Київ: Веселка, 1978.
8. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. Київ: Веселка, 1989.
9. Зеров М.К. Антологія римської поезії. Київ: Дніпро, 1990.
10. Золотий колосок / упорядн. Н. Дзюбишина-Мельник. Київ: Освіта, 1982.
11. Костенко Л.В. Вибране. Київ: Дніпро, 1989.
12. Крег Е.Г. Про мистецтво театру ; пер. з англ. Н.М. Корнієнко і Л.С. Танюк. Київ: Мистецтво, 1974.
13. Лесь Курбас. Філософія театру / упорядн. М.Г. Лабінський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001.
14. Народні усмішки. Київ: Дніпро, 1989.
15. Новий український правопис. Київ: Центр учбової літератури, 2019.
16. Олесь О. Чари ночі / упорядн. В. Яременко. Київ: Рад. письменник, 1989.
17. Руданський С.В. Співомовки. Переклади та переспіви. Київ: Наукова думка, 1985.
18. Савченко М.А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. Київ: Рад. освіта, 1992.
19. Сингаївський М.Ф. Поезії. Київ: Рад. письменник, 1982.
20. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів у 2-х т. Київ: Наукова думка, 1973.

21. Степовий О. Українські народні танці: Етнографічний нарис. Авгсбург, 1946.
22. Українка Л.П. Зібрання творів у 12-т. Київ: Наукова думка, 1977.
23. Чубач Г.Т. Йшла синичка до кринички. Київ: Веселка, 1983.
24. Шевченко Т.Г. Кобзар. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.

Рекомендована література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Вид. дім «KM Academia». 1994.
2. Бровко І.Б., Коцюбинська М.Х., Сидоренко Г.К. Аналіз літературного твору. Київ: Рад. школа, 1959.
3. Вороний М.К. Драма і театр. Київ: Мистецтво, 1989.
4. Дятчук В.В., Барабан Л.І. Український тлумачний словник театральної лексики. – 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Вид. центр Просвіта, 2002.
5. Єрмакова Н.П. Березільська культура: Історія, досвід. Київ: Фенікс, 2012.
6. Карасьов М.М. Мистецтво художнього читання. Київ, 1965.
7. Кобзар Т.В. Сценічна мова. Техніка мовлення. Черкаси, 2013.
8. Лесь Курбас. Березіль: Із творчої спадщини / упорядник М.Г. Лабінський. Київ: Дніпро, 1988.
9. Лесь Курбас. Філософія театру / упорядн. М.Г. Лабінський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001.
10. Лідер Д. Театр для себе. Київ: Факт, 2004.
11. Мейснер С. Про акторську професію. Івано-Франківськ: Видавець Василь Рогів, 2023.
12. Патріс Паві. Словник театру. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.

13. Саксаганський П.К. Думки про театр. Київ: Мистецтво, 1955.
14. Сокирко Л.Г. Слово актора. Київ: Мистецтво, 1953.
15. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст (у трьох книгах). Київ: Рось, 1994.
16. Український сатирик: Зб. сатир. та гуморист. творів укр. письменників / упорядн., передм. та приміт. Ю.І. Цеков; худож. І.А. Вишинський. Київ: Веселка, 2000.
17. Черкашин Р.О. Художнє слово на сцені. Київ: Вища школа, 1989.
18. Черкашин Р.О. Художнє читання: техніка та логіка мови. Київ: Мистецтво, 1955.
19. Черкашин Р.О. Виразне читання. Харків: вид-во Харківського університету, 1960.

Список скорочень

амплуа кит. театру	– амплуа китайського театру
геогр.	– географічний
грец.	– грецька
груз.	– грузинська
див.	– дивися
док.	– доконаний вид
зал. після згор. тверд. пал.	– залишки після згорання твердого палива
з народ.	– з народного
євр. присл.	– єврейське прислів'я
ін.	– інші
іт.	– італійська
кошт. шовк. ткан.	– коштовна шовкова тканина
козац. присл.	– козацьке прислів'я
лат.	– латинська
мал.	– малюнок
мн.	– множина
муз. інстр.	– музичний інструмент
на дріб. шмат.	– на дрібні шматки
нак. спос.	– наказовий спосіб
нар. присл.	– народне прислів'я
нар. творч.	– народна творчість
недок.	– недоконаний вид
непал. присл.	– непальське прислів'я
нім.	– німецька
пер.	– переклад
прізви.	– прізвище
покрів. матер.	– покрівельний матеріал
польск.	– польська
присл.	– прислів'я
р.	– разів

р.	– рік
рах.	– рахунок
род. відм. мн.	– родовий відмінок множини
сек.	– секунд
сербс.	– сербська
см	– сантиметри
ст.	– століття
ст. поміч.	– старший помічник
тибет.	– тибетська
ус. нар. творч.	– усна народна творчість
фр.	– французька
хв	– хвилини

Навчальне видання

Кобзар Тетяна Василівна

**ОРФОЕПІЯ. ДИКЦІЯ
МОВЛЕННЄВИЙ ТРЕНІНГ**

Навчальний посібник

Редакторка *Щегельська Т.К.*
Коректорка *Торецька Т.К.*

Керівник видавничого проекту *Віталій Зарицький*
Комп'ютерний дизайн *Олена Щербина*

Підписано до друку 05.04.2024. Формат 60x84 1/16.
Ум. друк. арк. 10,11. Обл.-вид. арк. 8,25.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Видавництво Ліра-К»,
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3981 від 15.02.2011.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1.
тел./факс (044) 247-93-37; (050) 462-95-48
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net